

Bulgaria – Serbia IPA Cross-border Programme

ID No: 2007CB16IPO006-2011-2-243

Ова публикација је направљена уз помоћ средстава Европске уније кроз "ИПА Програм прекограничне сарадње Бугарска-Србија" под бројем CCI No 2007CB16IPO006. Јединствено одговорно лице за садржај ове публикације је Дом културе Пирот и ни на који начин не може бити тумачен као став Европске уније или Управљачког тела програма.

2007CB16IPO006-2011-2-243 Пројекат је кофинансиран од стране ЕУ
У оквиру *Bulgaria – Serbia IPA Cross-border Programme*

Study on the key natural assets and cultural heritage in Montana and Pirot municipalities

Belgrade / Pirot, September 12th 2014

Study prepared by:

Society for promotion of traditional Culture „Source“

Authors:

Maša Vukanović, PhD

Maja Todorović, MA

Sadržaj:

Uvod: pojam i koncept nasleđa	3
Geografski položaj, stanovništvo, istorija, naselja, privreda, društveni život	8
Stakeholders	21
Prirodno nasleđe	23
Kulturno nasleđe	38
Kontekstualna analiza nasleđa u Montani i Pirotu u funkciji izrade zajedničkog programa zaštite i održavanja kulturno-istorijskog nasledja u prekograničnom regionu	79
Conclusion	96
Bibliography	99

Uvod: Pojam i koncept nasleđa

Pojam nasleđa višeznačan je i kompleksan. Nasleđe se može shvatiti u kulturno-antropološkom smislu, kao nasleđe ljudskog roda. Njemu pripada ne samo prirodno-izvorno i od čoveka kulturno-stvoreno, nego i ono što je oblikovano međusobnim uticajem kulture i prirode u celini. (Cifrić 2010). Shvatanje pojma nasleđa vremenom se menjalo što je uticalo i na brojnost definicija koje određuju pojam.

UNESCO je, kao referentna institucija u oblasti nasleđa, čija se dokumenta smatraju međunarodnom pravnom osnovom zaštite sačuvanih elemenata prošlosti u zemljama širom sveta, u svojoj *Konvenciji o zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa* 1972. dao jednu od najcitiranijih definicija kulturnog nasleđa: „kulturno nasleđe odnosi na spomenike, grupe građevina i lokalitete koji imaju istorijsku, estetsku, arheološku, naučnu ili antropološku vrednost“. Tri su glavne komponente u definisanju kulturnog nasleđa: spomenici (arhitektonska dela, monumentalne skulpture ili slike, elementi ili strukture arheološke prirode, natpisi, pećine za stanovanje ili kombinacije formi, koja su od izuzetne univerzalne vrednosti sa stanovišta istorije, umetnosti ili nauke), grupe građevina (grupe pojedinačnih ili povezanih građevina koje s obzirom na svoju arhitekturu, njihovu homogenost ili mesto u pejzažu, predstavljaju izuzetne univerzalne vrednosti sa stanovišta istorije, umetnosti ili nauke), mesta (dela ljudi ili kombinovana dela prirode i ljudi, i oblasti, uključujući arheološka mesta, koja su od izuzetne vrednosti sa istorijskog, estetskog, etnološkog i antropološkog stanovišta) (UNESCO 1972). Ova pragmatična definicija ima holistički pristup u smislu integrisanja prirodnog i kulturnog nasleđa. Vremenom se UNESCO koncept definisanja proširio uključivanjem novih kategorija materijalnog nasleđa. Od ključne važnosti je pak bilo uključivanje nematerijalnog kulturnog nasleđa kroz usvajanje *Konvencije o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa* na Generalnoj Skupštini UNESCO-a 2003. g. Nematerijalno nasleđe je široko definisano i obuhvata: usmene tradicije i izraze, pri čemu posebno jezik, izvođačke umetnosti, društvene prakse, rituale i svečane događaje, znanja i prakse vezane za prirodu i svemir/univerzum, tradicionalne zanate (UNESCO 2003).

Promene u teorijskom diskursu nasleđa kao i ključni procesi (tehničko -tehnoški i socio-ekonomski) s kraja XX veka uticali su i na promenu javnih politika nasleđa. Koncept zaštite i brige o kulturnim dobrima zamenjen je novim pristupom menadžmentom nasleđa koji ne funkcioniše u izolaciji već se razvija u kontekstu životne sredine i okruženja, u kontekstu društveno - ekonomskog razvoja, kao i u kontekstu prostornog planiranja i izgradnje. Na taj način elementi nasleđa ne posmatraju se više kao objekti za proučavanje prošlosti, već kako potencijal za razvoj zajednica. (Willems 1998). U tom smislu dolazi i do proširenja kriterijuma za vrednovanja nasleđa te su danas prioriteti za vrednovanje nasleđa pomereni ka društvenim i ekonomskim vrednostima.

Danas kulturno nasleđe zauzima značajno mesto i u strategiji evropskih integracija. Brojna strateška dokumenta, u različitim kontekstima, uvrstila su kulturno nasleđe kao predmet međunarodnih programa saradnje. Evropska politika i principi u oblasti kulturnog nasleđa regulisani su tematskim konvencijama, deklaracijama i preporukama, prvenstveno od strane Saveta Evrope, kao i UNESKA. *Okvirna konvencija Saveta Evrope o vrednosti kulturnog nasleđa za društvo* (poznata i kao *Faro konvencija*) iz 2007. g. smatra se reformskom, jer čini prekretnicu u poimanju i ulozi kulturnog nasleđa, predviđajući instrumente za jačanje svesti o njegovoj vrednosti i značaju. Ova reformska konvencija nudi novo viđenje, ulogu i pravac delovanja u očuvanju kulturnog nasleđa, koje se tretira kao resurs za održivi razvoj društva. Ona je apostrofirala sociološki aspekt, stavljajući kategoriju društva u naslov konvencije. Faro konvencija je učinila još jedan pomak i ponudila kulturno nasleđe kao platformu za interkulturni dijalog.

Razvoj svesti o upotrebnim vrednostima nasleđa u savremenom kontekstu, podstakli su i tendencije njegove ekonomske valorizacije a jedan od njenih najčešćih vidova je turistička valorizacija kulturnih dobara, čime se elementima nasleđa obezbeđuju izvori prihoda za konzervaciju i bolji javni pristup i komunikacija sa posetiocima. Do sada se pokazalo da najefikasniji način kreiranja brige o nasleđu i podizanja svesti o njegovoj vrednosti kroz ekonomsku valorizaciju, stavljenjem u funkciju poboljšanja turističke ponude (Jelinčić, 2010). Kada javnost shvati da kulturno dobro može biti generator prihoda, naglo raste i potreba njegovog očuvanja i potreba za dugoročnim upravljanjem, koje se ostvaruju preko kulturnih politika i politikama u turizmu.

Međutim, sve veći naglasak na kulturno nasleđe kao izvor za ekonomski razvoj može biti štetan, ukoliko se njegove ekonomske dimenzije favorizuju u odnosu na kulturne vrednosti i druge funkcije koje nasleđe ima za zajednicu i društvo u celini. Ova činjenica ukazuje na princip optimalnosti korišćenja i komercijalizacije, pa se u tom smislu model održivog razvoja smatra najadekvatijim i sa stanovišta menadžmenta nasleđa, s obzirom na to da se u okviru njega ne uzima samo trenutna ekonomska vrednost nego uključuje vrednosti koje se odnose na niz generacija, odnosno uz postojeće ekonomske uzima u obzir i kulturološke parametre.

Zaštita nasleđa

Zaštita nasleđa podrazumeva: istraživanje, proučavanje, dokumentovanje, čuvanje, pravnu i tehničku (fizičku) zaštitu, predstavljanje (prezentaciju), korišćenje, upravljanje. Cilj zaštite je očuvanje i unapređenje vrednosti kulturnog nasleđa i stvaranje uslova da se ono prenese budućim generacijama.¹ Održiva politika zaštite ne bi trebalo da bude zasnovana samo na tehničkim postupcima konzervacije, već treba da uključi i procenu njegove upotrebne vrednosti. Savremeni koncept zaštite podrazumeva da istorijskim prostorima i kulturnim dobrima nije dovoljno samo sačuvati građevine, već treba omogućiti da se ti prostori razvijaju, uz kriterijum da se bitne karakteristike mesta očuvaju. Iz tog razloga je bitna identifikacija limita promena, odnosno postići usaglašavanje konzervatorskih zahteva i ciljeva urbanističkog planiranja (Roter-Blagojević, Nikolić, 2008).

Savremeno društvo prepoznaje i priznaje da je prirodno i kulturno nasleđe naše životno okruženje, da je bazičan i neodvojiv deo čovečanstva i da je neophodno kombinovano i paralelno delovanje kako bi se omogućilo njihovo zajedničko očuvanje. Iz tog pristupa proistekao je integrativni koncept zaštite baštine, zajednička, jedinstvena briga za prirodno i kulturno nasleđe. Integrativna zaštita je deo opšteg okvira održivog razvoja koji čine uravnotežen ekonomski razvoj, društvena ravnoteža i zaštita životne sredine i kulturnog nasleđa.

Budući da se dugo prisutan isključivi *top down* pristup zaštiti pokazao neodrživim, danas se i na međunarodnom nivou promovišu participativni pristupi, koji podrazumevaju uključivanje različitih aktera u sistem očuvanja nasleđa. Imjući u vidu da nasleđe može da se poima i koristi

¹ Videti Internet stranicu Nacionalnog saveta za kulturu Republike Srbije:
www.nsk.gov.rs/doc/zakljucci/O%20stanju%20u%20oblasti%20zastite%20kulturnog%20nasledja.doc

na razne načine, kao i da ima više različitih „proizvođača“, stvaralaca (javni / privatni sektor, zvanični / nezvanični proizvođači) danas se i na nivou međunarodnih politika promovišu ideje stvaranja tzv. heritoloških zajednica, odnosno umrežavanja svih zainteresovanih strana (od pojedinaca do institucija) u sistem nasleđa (Srećković, 2012). Princip koji počiva na aktivnoj ulozi lokalnih zajednica naročito je promovisan kroz UNESCO *Konvenciju o nematerijalnom kulturnom nasleđu* u okviru koje se ističe da zajednice imaju ključnu ulogu u identifikovanju, očuvanju i korišćenju kulturnog nasleđa (UNESCO 2003).

U oblasti zaštite kulturnog nasleđa u Srbiji je na snazi *Zakon o kulturnim dobrima* (Službeni glasnik RS 72/94). Republika Srbija je takođe potpisnica ključnih međunarodnih konvencija koje regulišu oblast očuvanja kulturnog nasleđa, ali je samo deo njih ratifikovan u Narodnoj skupštini, što predstavlja preduslov za njihovo stupanje na snagu. Ratifikovane su: *Konvencija o zaštiti arhitektonskog nasleđa Evrope* (Granada 1985), na snazi od 2001; *Evropska konvencija o zaštiti arheoloških lokaliteta* (La Valeta 1992), na snazi od marta 2010. Potpisane su i: *Evropska konvencija o pejzažima* (Firenca 2000) i *Faro konvencija* (2007)

Oblast zaštite prirode u Srbiji normativno je regulisana *Zakonom o zaštiti prirode* (Službeni glasnik RS br. 36/09 i 88/2010) kojim se uređuju zaštita i očuvanje prirode, biološka, geološka i predeona raznovrsnost. Za normativno regulisanje ove oblasti značajna su i druga akta koja se neposredno ili posredno odnose na prirodu i prirodna dobra. Harmonizacijom pravnih propisa iz oblasti zaštite životne sredine i prirode sa propisima Evropske unije koja je u toku, u oblasti zaštite životne sredine i prirode uzimaju se u obzir i primenjuju evropski i svetski standardi. Takođe, unapređenju i usklađivanju zaštite prirode doprinosi i primena odredbi i principa međunarodnih konvencija čiji je naša zemlja potpisnik.

Menadžment nasleđa

Menadžment kulturnog nasleđa definiše se kao tehnički proces upravljanja i korišćenja materijalne kulture, koji je regulisan zakonodavstvom, profesionalnom etikom i državnim politikom (Hall i McArthur 1996). Osnovni principi menadžmenta kulturnog nasleđa određeni su još Venecijanskom poveljom i Konvencijom o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine, a menadžment arheološkog nasleđa naročito je obrađen Malteškom konvencijom iz 1992. godine.

Principi se odnose na obezbeđivanje pravnog sistema zaštite, na uspostavljanje integralne zaštite, usklađivanje potreba arheologije i prostornih planova, obezbeđivanje finansijske pomoći za istraživanja, sakupljanje i distribuciju arheoloških informacija, kao i sprečavanje ilegalnog prometa elemenata arheološkog nasleđa. Posebna pažnja posvećena je i razvijanju komunikacije sa svim interesnim stranama, širenju svesti kod javnosti, a naročito razvoju i zadovoljavanju različitih potreba, među kojima su i potrebe turista, a sve u saglasnosti sa principima održivog razvoja.

Menadžment nasleđa može se razumeti kao sistem koji u sebi spaja multidisciplinarne prakse i generiše različite politike u cilju povećanja održivog razvoja. Poslednjih 200 godina odvijala se kontinuirana promena terminologije, ideja i strategija koje su vodile pojedince i grupe u upravljanju nasleđem kao značajnim delom kulturnog kapitala. Od početka devetnaestog veka pa do 60-tih godina dvadesetog veka važeća paradigma bila je čuvanje, inicijalni naponi u zaštiti nasleđa, od 60-tih do 80-tih godina na sceni je konzervacija, odnosno sistematska briga za nasleđe, a od kraja dvadesetog veka mesto zauzima integracija, odnosno menadžment nasleđa u užem smislu te reči, koji podrazumeva uključivanje nasleđa u sve segmente života (du Cros 2007).

Geografski položaj, stanovništvo, istorija, naselja, privreda, društveni život

Montana

Okrug Montana se nalazi u centralnom delu severozapadne Bugarske; ukupna površina je 3635 km² što je 3.2% od ukupne teritorije Bugarske. Severna granica ove oblasti jeste Dunav koji ujedno predstavlja i državnu granicu sa Rumunijom. Graniči se sa Srbijom a na jugu je ovenčana severnim padinama Stare planine. Na zapadu se nalazi Vidin, na istoku Vračanski okrug a na jugu Sofija. Ova oblast je podeljena u 11 administrativnih opština: Berkovica, Bojčinovci, Brusarci, Varšec, Valčedram, Đorđe Damjanovo, Lom, Medkovec, Montana, Čiprovci i Jakimovo. Po svom kulturološkom i prirodnom bogatstvu posebno se ističu opštine Berkovica, Montana i Varšec. U Montani, a prema popisu iz 2011. godine, živi 148,098 stanovnika.² Naselivši se na ovom prostoru Sloveni su gradu dali ime Kutlovitsa koje se održalo do kraja XX veka kada su, nastojeći da se oblast repozicionira u uslovima kraha socijalističkog uređenja, gradske vlasti su odlučile da promene ime grada u Montana a na osnovu nekadašnjeg rimskog imena.

² Videti stranicu Bugarskog Nacionalnog Zavoda za statistiku <http://www.nsi.bg/en#cont>

Pirot

Geografski, prostor koji obuhvata opština Pirot čine Pirotsko polje i brdsko - planinske celine koje je većim delom oivičuju. Pre svega je reč o Staroj planini koja se proteže na severu i istoku a čiji se ogranci na jugu nadovezuju na ogranke Suve planine, oivučujući dakle Pirotsko polje. Paralelno sa bilom Stare planine, na jugoistoku, prostire se planinski masiv Vidlič. Između Vidliča i Stare planine nalazi se oblast Visok koji se može posmatrati kao posebna celina koja se u lokalnim okvirima deli na Gornji, Srednji i Donji Visok. Sa jugoistočne strane Pirotsko polje nastavlja se u Dimitrovgradsku kotlinu.

Pirotsko polje sa svim onim što se nalazi u njemu - poljoprivredne površine, vode, komunikacije, industrija i zanatstvo predstavlja osnovni životni potencijal kraja. (Jovanović i Đorđević 1977). U niskoj ravnici Pirotskog polja smešten je grad Pirot, najvažniji urbani centar okruga koji čine opštine Pirot, Dimitrovgrad, Bela Palanka i Babušnica. Iako zahvata relativno veliku površinu, 2.761 km² što ga čini trećim po veličini u Srbiji, Pirotski okrug je, kada se na umu ima broj stanovnika, na pretposlednjem mestu među okruzima u Srbiji. Prema popisu iz 2011. godine u njemu živi 92.277 stanovnika, od toga u opštini Pirot živi 57.911 stanovnika.³ U odnosu na 2002. godinu broj stanovnika na nivou okruga opao je za 13.377 ljudi dok je u opštini Pirot broj stanovnika opao za 5.880 ljudi.

³ Videti stranicu Republičkog zavoda za statistiku: http://media.popis2011.stat.rs/2011/prvi_rezultati.pdf

Poreklo stanovništva i istorijski podaci

Istorijski razvoj Pirota i njegove okoline određen je njegovim položajem na važnoj saobraćajnici koja spaja Evropu i Malu Aziju. U rimsko doba put je bio poznat kao *Via militaris*, dok je od srednjeg veka nazivan Carigradskim drumom. Danas je put poznat kao E80 i čini deo evropskog koridora X.

U toponomastičkoj teoriji (v: Ćirić J. 1972) naziv Pirot se dovodi u vezu sa grčkom rečju *pyr* (u značenju „vatra“, „oganj“). Ipak, najčešće je tumačenje da je naziv Pirot zapravo slovenska verzija latinskog *Turres*, kako se zvao rimski manasio na mestu današnjeg Pirotskog grada.

Raspadom Rimskog carstva, odnosno njegovom podelom na Istočno i Zapadno, pirotski kraj je postao deo Vizantije.

S početka XI veka a na osnovu nemačke kartografske literature objavljene krajem XIX veka vidi se da je cela Nišavska oblast računajući i predele oko Jerme i Ginske (izvorišta Nišave) pripadala srednjovekovnoj srpskoj državi.

U XIII veku pirotski kraj je potpao pod vlast Bugarske koja je trajala i tokom XIV veka. U preraspodeli feudalnih snaga posle 1371. godine uslovljenoj Maričkom bitkom, na površinu su kao upravljači pirotskim krajem izbili sinovi despota Dejana: despot Jovan i njegov brat gospodin Konstantin Dragaš. Ugled porodice Dragaš potvrđuje podatak da je kćer Konstantina Dragaša Jelena bila udata za vizantijskog cara Manojla II Paleologa.

Pirotski kraj je oko 1455. godine konačno potpao pod Osmanlijsku vlast koja je trajala naredne 422 godine. U Turskoj carevini, administrativno, pirotski kraj je bio deo Rumelije, a u turskim izvorima naziva se *Šar-koj*.

Naselja i stanovanje

Pirotsku opštinu čine grad Pirot i 71 naselje od kojih su šest prigradska a 65 seoska. Razmatrajući starost naselja Gornjeg Ponišavlja i Lužnice, a koristeći i podatke iz turskih teftera (popisnih beležaka i spisa, posebno iz perioda od sredine XV veka završno s prvom decenijom XVII veka), Ćirić (1977) je zaključio da su u naseljima pirotskog kraja, s tek nekoliko izuzetaka, imena sela ista kao današnja, ili s malim i lako prepoznatljivim izmenama. Mlađeg porekla sasvim sigurno su tzv. čifčijska sela nastala tek u XVIII i prvoj polovini XIX veka. (Stojković 2010: 25)

Po tipu, sva su sela zbijena, građena bez ikakvog reda i plana, više čoporasta, te naselja izgledaju okruglasto. Sve je podređeno funkcionalnosti, dok su estetski elementi zanemareni. Tek u novije vreme, sela, bliža gradu, ušoravaju se duž puta i uvode izvestan red u građenju. Sela se dele na krajeve ili mahale, a oni mogu biti odvojeni rekama, potocima, stenama, jarugama itd.

Narodno graditeljstvo pirotskog kraja je blisko graditeljstvu susednih oblasti, a u poređenju sa narodnim graditeljstvom istočne Srbije nema nikakve posebne karakteristike ni u upotrebi građevinskog materijala ni u oblikovanju kuće, već sadrži izvesne specifične elemente lokalnog karaktera.

U odnosu na tip kuće poznat kao „moravski“ koji se javljao i u drugim krajevima Srbije sredinom XIX veka specifičnosti pirotskog tipa su dimnjak ili „komin“⁴ i trem. U kasnijim oblicima trem je predvojen u dva dela: jedan je ostao pri zemlji i zadržava funkciju zaštite pristupa u kuću. Drugi deo trema se izdiže i naziva se „doksat“ koji se u ovom kraju naziva „čoška“ ili „krevet“. „Čoška služi kao prostorija za svakodnevni život, pogotovo u letnjim danima kada se tu odmaralo i noću spavalo“ (Rodić 2010: 120).

Rodić je ukazao i na zanimljivu pojavu „da su se u selima zbijenog tipa kod kuća 'staroga kroja' mogla videti dva ognjišta i dvojna ulazna vrata, što ukazuje na nekada razvijen porodični

⁴ Kvadratne je osnove i širok naročito u donjem delu ali se na gornjem delu sužava i liči na zarubljenu četvorostranu piramidu. Za zaštitu od vetra, kiše i snega, pokriven je koso postavljenim pokrivačem od ćeramide ili kamene ploče.

život. U takvim kućama obično stanuju braća. Nazivaju ih 'kuća sa dva dima'." (Rodić 2010: 122)

Početkom XX veka umesto bondručara „čatmara“, prave se kuće „kovanice“. Zbog toga što se drveni skelet puni se blatom pomešanim sa plevom ili „tuglom“ (čerpičem), takve kuće se u pirotskim kraju nazivaju „tuglarama“ ili „čerpičarama“. U pirotskoj verziji, da bi fasade što više ličile na varoške, što je ishod kretanja stanovništva, ukrašavane su raznim aplikacijama. Ukrasi su raspoređeni na vidljivim delovima kuće, iznad vrata i prozora, a ornamenti su biljni i geometrijski. Takođe, ove kuće su bojene žutom, zelenom i sivom bojom.

Sledeći tip kuća na selu, razvio se tridesetih i četrdesetih godina XX veka. Najčešće je asimetričnog oblika, s doksatom i dvoslivnim krovom, u narodu prepoznatljiv kao kuća na „ge“ (ćirilicom) na „glagol“ ili „dunderska kuća“. Nakon Drugog svetskog rata, ona je bila obrazac u građenju koji se oponaša i želi da dostigne jer je kod seoskog stanovništva simbolisao osećaj dostignuća gradske kuće.

Oslobođenjem od Turaka Pirot je počeo da se formira kao urbana sredina, sedište okruga prisajedinjenog sa Kneževinom Srbijom. Ipak, on je i danas grad pre svega orijentalnog izgleda ali i jednostavne strukture. Čine ga dve celine spojene jednim većim mostom – Pazar i Tijabara.

Glavni saobraćajni pravac Niš – Dimitrovgrad takoreći tangira gradsku površinu i obrazuje današnju glavnu ulicu Srpskih vladara. Kroz Tijabaru, prema severozapadu, prolazi još jedna jača saobraćajnica za Knjaževac. Ostali pravci: berilovski, krupački kroz Tijabaru, ili put za Prisjan prema jugu, od Pazara, samo su lokalnog značaja. Na osnovnu saobraćajnu shemu navezana je mreža stambenih ulica.

Analizirajući urbano tkivo Pirota Krunić piše: „Kolikogod bi, na prvi pogled, ceo taj sklop izgledao neplanski i haotičan, jer je sasvim sigurno oblikom nepravilan, već i najprostija analiza otkriva iz te nepravilnosti i haotične razbacanosti, jedno rafinirano, svesno htenje odeliti se, izolovati se u svome domu, i od ulice i od suseda, i u miru uživati u intimnosti porodičnog života. Ta izolacija stambenih zona i od saobraćaja i od prolaza je i danas svesno postavljen ideal savremenog urbanizma. (...) Lociranje zgrada je diktirano zakonom orijentacije.“ (Krunić 1977: 235)

Osnovni prototip stare kuće grada Pirota simetričnog je crteža osnove i sastoji se od ulazne centralne niše, sa ili bez isturenog trema, na koju je navezan centralni ulazni prostor, hol, nazvan „iža“. Sa obe strane iže raspoređene su prostorija kuće. U konačnom stepenu razvoja tipa, kuća je postala dvoetažna.

Struktura gradskog tkiva je počela da se menja otkako se Pirot oslobodio turske uprave. „Zgrade kao da počinju da dobijaju nova odela. Naravno, ta spoljna promena bila je i strukturalne prirode: u načinu građenja. Tradicionalna bondručna struktura: drvena konstrukcija sa ispunom od ćerpiča, zamenjuje se masivnim zidovima od opeke. (...) struktura zgrade je je izmenjena i lice joj se počelo preobražavati, prema evropskim uzorima.“ (Krunić 1977: 245-246)

Promenama u izgledu grada u značajnoj meri je doprinela i činjenica da se u zadnjim decenijama XIX veka Pirot postao privredno sedište oblasti. Stanovništvo se bavilo zemljoradnjom, stočarstvom, vinogradarstvom i vodeničarstvom. Posebno se razvijaju trgovina i zanatstvo koji postaju dominantna zanimanja gradskog, a potom (naročito kada je reč o zanatstvu) i seoskog stanovništva.

Poljoprivreda

Kada je reč o zemljoradnji, pretežno je gajena pšenica (najvažnija žitarica u ishrani stanovništva), zatim kukuruz (na drugom mestu po značaju), dok su raž, ječam i ovas bili manje zastupljeni. Povrtarske kulture su planinski krompir, praziluk, paprika, paradajz, repa i zelje, bela repa, kupus, „krastavice“, beli luk, beli pasulj, šareni pasulj i boranija, imaju mali prinos.

Voćarstvo je imalo mali ekonomski značaj i u osnovi je sporedna delatnost. Najviše je zastupljena šljiva. Vinogradarstvo je bilo naročito razvijeno u selima Veliki i Mali Suvodol, mada se grožđe gaji(lo) i u drugim selima. Od grožđa je pravljeno čuveno pirotsko vino „bez kapku vode, kad ga sipneš u oganj gori kako špirit“ (Ćirić D. 1972: 221).

Planinski predeli pirotskog kraja, kako je na početku rečeno, veoma su pogodni za stočarstvo. Gaje se ovce, goveda, koze, konji i nešto manje magarci. Prema popisu od 15. 01. 1950. godine „u Gostuši i Dojkincima zabeleženo [je] da je bilo ukupno 11.727 ovaca, tridesetak koza, 1.153 goveda, 258 konja i nekoliko magaraca i mazgi i taj rast je zabeležen sve do

šezdesetih godina prošlog veka.“ (Nikolić 2011: 31) Danas na prostoru čitave opštine Piroć ima 25.000 ovaca i koza, što govori o teškoj situaciji stočarstva na Staroj planini.

Kretanja stanovništva iz ekonomskih razloga (pečalba)

Područje Pirota karakterisala su česta kretanja stanovništva kako unutar regiona tako i van njega. Ona su najčešće bila motivisana željom da se poboljša materijalni položaj a takva kretanja su nazivana „pečalbarenjem“.⁵ Pečalbari su deo godine provodili u Pirotu ili rodnom selu, a deo godine u drugim krajevima u kojima su ostvarivali zaradu. „Pečalbar je sezonski radnik i samo to saznanje da je odsutan izvesno vreme, olakšavalo je adaptaciju na novu sredinu i teške radne uslove.“ (Petković 1984: 164) Masovnije se išlo u unutrašnjost Srbije⁶, Rumuniju, Dobrudžu, Bugarsku i Beogradski okrug. Upravo je kvalitet rada zanatlija pečalbara Piroćance proslavio širom Balkanskog poluostrva.⁷

Zanatlije i esnafi

Krajem XIX veka Piroć je bio poznat po svojim bojadžijskim, terzijskim, tkačkim, ćurčijskim, kačarskim, saračkim, grnčarskim i mutavdžijskim proizvodima. Piroćske zanatlije su bile organizovane u esnafi koji su tokom turske vladavine bili usmereni ka obezbeđivanju zaštite svojih članova, a po oslobođenju od Turaka su reorganizovani i za cilj su imali da zanatlijama i trgovcima obezbede mogućnosti za složen i koristan rad a kako bi se i trgovina i zanatstvo razvijali.

⁵ Naziv dolazi po „pečali“, brizi i trudu za zaradom, izvesno oni su prozvani „pečalbari“, a njihova privreda „pečalba“. (Petković 1984)

⁶ Piroćanci su naučili Šumadince da seku ćerpič i da prave ćumur, v: Barišić 2009 i 2010

⁷ Petković je ukazala da je Piroćanaca grnčara bilo po celoj Jugoslaviji. „Broj im se ne zna, ali je nesumnjivo da su izvršili veliki uticaj na lokalne majstore. Piroćski grnčari odlazili su iz svog zavičaja (...) i zato što su bili veoma cenjeni i traženi.“ (Petković 1984: 161)

Prvi esnafi (tkački i abadžijski) osnovani u Pirotu osnovani su 1790. g (Vučo 1954: 79). Esnaf grnčarskih zanatlija osnovan je 1840. g. Kada su 1891. g. sređeni statistički podaci prikupljeni tokom 1890. godine, videlo se da su u nemešovitom esnafu bili sledeći zanati: lončarski, rogožarski, berberski, mutavdžijski, kačarski, kolarski, dundersko-stolarski, samardžijski, potkivačko-nalbantski, šloserski i kovačko-kazandžijski zanat. „U mešovitom esnafu ima još zanata: ćurčijski, obućarski, terzijski i abadžijski, zlatarsko-kujundžijski i opančarsko-tabački zanat.“ (Barišić 2010: 177) Čilimarska zadruga osnovana je 1902, i trajala je, kako se to u Pirotu kaže „kao i pirotski ćilim – 50 godina s jedne i 50 godina s druge strane“, tj. ugašena je 2002. g.

Proizvodi su najpre prodavani ispred kuća i to ne stalno već kada je za to bilo vremena, a iznošeni su i na pijac i to na pazarni dan. Do 1850. g. pazarni dan je bila nedelja a u periodu od 1850. do 1877. g. ponedeljak. Od 1877. g. pa do danas pazarni dan je subota. Zanatlije, a posebno grnčari, su svoje proizvode prodavali i na vašarima širom Srbije. U Pirotu čuveni trgovački vašar počinjao je o Velikoj Gospojini, 28. avgusta i trajao je mesec dana. Vašar se i danas održava na Veliku Gospojinu i čini značajan privredni događaj.

Industrija

Pirotske zanatlije su bile i među inicijatorima industrijalizacije u ovom gradu. Naime, Barišić (2009) je ukazao da je početak industrijalizacije u Pirotu vezan za osnivanje *Pirotskog industrijsko – električnog društva* 1905. g. a među njegovim akcionarima je bilo i zanatlija. Razvoj industrije je na zamahu dobio 1937. g. kada su Dimitrije Gaga Mladenović i braća Cekić osnovali **fabriku gumene obuće „Tigar“**. Fabrika se razvijala tokom decenija a danas u Pirotu rade dve korporacije – „Tigar Tyres“ koja je u vlasništvu francuske kompanije „Mišlin“ (*Michelin*) koja se bavi proizvodnjom automobilskih guma i Korporacija „Tigar A.D.“ koja se bavi proizvodnjom gumene obuće. „Tigar Tyres“ je i danas jedan od tri najveća izvoznika u Srbiji.

Pirot je širom bivše Jugoslavije ali i van njenih granica bio poznat i po tekstilnoj industriji. Njen je nosilac (bilo) preduzeće „**Prvi maj**“ u čijem su nastanku i razvoju zajednički napori ulagali i radnici i uprava. Širom bivše Jugoslavije „Prvi maj“ je bio i primer brige za radnike.⁸ „Prvi maj“ je 2012. g. kupila slovenačka kompanija „Aha Mura“ što je za trenutak obećalo uspeh u budućnosti ali je 2014. g. proglašen stečaj kompanije „Aha Mura“, što danas budućnost 1300 radnika „Prvog maja“ čini neizvesnom.

Slobodna zona Pirot je posebno ograđen i označen deo teritorije Srbije u kome se obavljaju delatnosti pod garantovanim pogodnostima i olakšicama. Počela je sa radom aprila

⁸ Vodeći računa o radnicima, tokom '70-ih godina u fabrici su rešena pitanja ishrane radnika, čuvanja i vaspitavanja dece predškolskog uzrasta, školovanja starije dece, prostora za relaksaciju, stambenih pitanja itd.

1998 g. Slobodna zona Pirot je akcionarsko društvo čiji je većinski vlasnik korporacija “Tigar” A.D., ukupne je površine 17 ha sa mogućnošću proširenja na 50 ha i infrastrukturno je potpuno opremljena.⁹

Društveni život

U seoskim sredinama pirotskog kraja, kada se ujutru obave poslovi, išlo se „po selo“ ili „po male“, što su izrazi koji su označava svakodnevna druženja komšija, prijatelja i rođaka. U ove vrste poseta se išlo kada se obave poslovi. Fileki (2010) je, na osnovu razgovora sa meštanima sela pirotskog kraja, ukazala da primanje gostiju i posećivanje znači da je sve u redu i predstavlja poštovanje bez obzira na to ko je gost i odakle dolazi. Da to jeste ostalo do danas svedoči i blog jednog američkog turiste koji je Pirot posetio 2010. g.¹⁰

Običaj gostoprimstva, kao okosnice društvenog života, posebno se iskazivao u porodičnim i seoskim praznovanjima na crkvenim proslavama. Najznačajniji događaji koji su uključivali cela sela bile su seoske slave („zavećine“). Prema zapisima etnologa / amatera Dragoljuba Zlatković, najčešće se kao seoska slava proslavlja praznik Sv. Trojice (Duhovi), a po frekventosti slede Spasovdan, Sv. Đorđe (Đurđevdan), Sv. Ilija, itd. Proslavljanje seoske slave uključuje litije tj. obredni ophod po seoskom ataru sa zaustavljanjima kod znamenitih mesta kao što su sveto drveće, obročni krstovi itd. Iako dakle značajan verski praznik, seoska slava je bila i značajan društveni događaj kada su domaćini – pripadnici seoske zajednice primali brojne goste, obično rođake i prijatelje iz susednih naselja.

Gradska slava u Pirotu danas je Velika Gospojina koja se prazuje 28. avgusta, kada se, kako je rečeno, održava i vašar.

Porodična slava je praznik vezan za kuću koji pored verske ima društvenu ulogu koja vremenom postaje značajnija. To je dan kad porodica prima goste na način koji je tradicijom utvrđen.

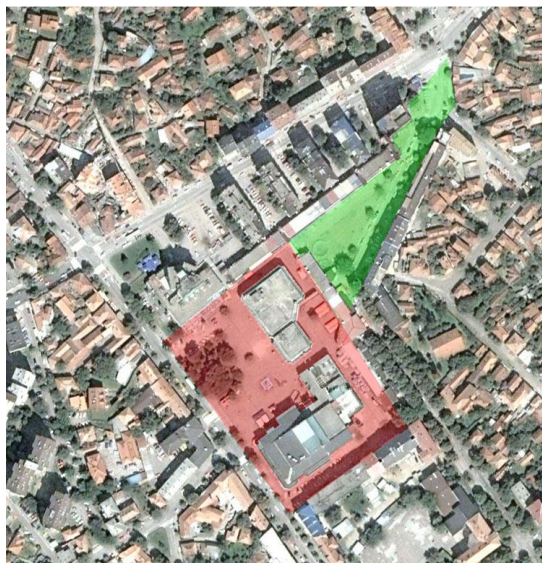
⁹ Detaljnije videti: <http://www.freezonepirot.com>

¹⁰ Videti: <http://serbiathroughamericaneyes.wordpress.com/2012/02/10/my-stay-in-pirot-serbia-in-june-2010>

U vezi sa običajem gostoprimstva stoje i primeri koji govore o Pirotu kao **multikulturalnoj sredini**. Iako su se u Pirotu tokom njegove istorije kraće ili duže zadržavali pripadnici različitih naroda i etničkih grupa koji su dali svoj doprinos u formiranju kulture, najizrazitiji primer razvijenosti multikulturalnog društva u Pirotu pružala je Jevrejska zajednica.¹¹ Ona je tokom Drugog svetskog rata uništena a o tome koliko su Jevreji značili svojim komšijama u Pirotu svedoči činjenica da je ulica u kojoj se nalazila Jevrejska ma(h)ala koja je posle Drugog svetskog rata preimenovana u ulicu Svetozara Markovića 1992. g. dobila ime Jevrejska.

¹¹ Fileki je navela primere koji svedoče o pomoći komšijama Jevrejima tokom Drugog svetskog rata naročito kao što je primer porodice Bosiljke Rančić koja je sa roditeljima i bratom Dragoljubom spasila porodicu Konfino (pirotske Jevreje) i 1997. g. u Izraelu su proglašeni pravедnicima.

Pirotski *korzo* je do kraja '80-ih godina bio jedna od glavnih prostora društvene interakcije. Reč je zapravo o prostoru koji danas čine Trg pirotskih ratnika i Trg pirotskih oslobodioca koji su razdvojeni kompleksom u kome su smešteni kafići, čuvena poslastičarnica „Rekord“, Narodna biblioteka i supermarket „Roda“. Prolaz kod poslastičarnice „Rekord“ je i danas jedno od omiljenih sastajališta Piroćanaca. Iako građani Pirota tvrde da korzo više ne postoji jer je zamenjen pomenutim kompleksom, organizacija ovog prostora je takva da se i u slučajevima kada je za mesto sastanka neki određeni kafić ipak prošetala oko po trgovima.

Značajno mesto u socio-ekonomskom životu Pirota imaju kafane gde je moguće i izaći i opustiti se ali i (po potrebi) sklopiti posao. Detaljan opis kafana u Rabenovom zdanju dao je Ćirić D. (1972) a ono što je važno primetiti je da su one, a naročito kafane „Esna“ i „Srpski kralj“ zaista bile epicentri kulturnog, društvenog i političkog života Pirota jer su druženja njihovih gostiju zapravo oblikovali današnji Pirota u društvenom i kulturnom smislu.

Građani Pirota danas, a kada je reč o hrani, najčešće preporučuju kafane „Ladna voda“ (u dvorištu Muzeja Ponišavlja), „Desetka“, „Dvojka“ i „Varoš“. „Dvojka“ je poznata i zbog angažovanja njenog vlasnika da se očuva tradicija pravljenja čuvene pirotke peglane kobasice, dok su „Desetka“ i „Varoš“ poznate i po muzičkim programima naročito petkom i subotom.

Stakeholders

Aktivnosti vezane za unapređenje kulturnog i socio–ekonomskog života sprovode institucije i nevladine organizacije koje se u Srbiji registruju kao udruženja građana. Kada je reč o institucionalnim akterima kulturnog i socio-ekonomskog života oni su: SO Pirot, Lokalna kancelarija za ekonomski razvoj¹², Turistička organizacija Pirot¹³, Istorijski arhiv Pirot, Narodna biblioteka Pirot¹⁴, Muzej Ponišavlja¹⁵, Galerija „Čedomir Krstić“, Dom kulture i Narodno pozorište.

Za realizaciju programa i projekata usmerenih ka očuvanju nasleđa (i prirodnog i kulturnog) veoma je važno i uključivanje obrazovnih institucija, odnosno škola jer su one institucije koje direktno utiču na formiranje budućih stručnjaka u različitim oblastima, donosioca odluka, i drugih aktera koji će aktivno učestvovati u različitim segmentima kulturnog, društvenog i ekonomskog razvoja. U Pirotu postoji nekoliko osnovnih škola, „Pirotka

¹² Videti Internet stranicu SO Pirot www.pirots.rs

¹³ Detaljnije videti: <http://topirot.com>

¹⁴ Detaljnije videti www.nbpi.org.rs Potrebno je napomenuti da je Narodna biblioteka Pirot učinila značajan napor u očuvanju građe o Pirotu i to tako što je digitalizovala Zavičajno odeljenje. Iako digitalizovana izdanja nisu user – friendly, svakako je bilo od neizmernog značaja i za izradu ove studije.

¹⁵ Muzej je kompleksnog tipa i u njemu se čuva 9.135 predmeta. Prema evidenciji posetilaca u 2012. g. bilo je 1297 pojedinačnih poseta, 1800 školskih i 2144 posete prilikom posebnih događaja koje muzej organizuje među kojima se izdvajaju *sedešća* – okupljanja Piroćanaca na kojima se dele sećanja na prošle dane, običaje, znamenite ličnosti ali i novosti iz svakodnevnog, kulturnog i umetničkog života grada. Internet stranica muzeja je www.muzejpirot.com

gimnazija“¹⁶, „Tehnička škola“, „Ekonomska škola“, „Mlekarska škola“, te „Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača“.¹⁷

U Pirotu deluje više nevladinih organizacija tj. udruženja građana među kojima su na primer Planinarsko društvo „Vidlič“, Udruženje „Pirgos“, „Pirrot E Publika“, itd. Posebno se pak izdvajaju Udruženje za očuvanje starih i umetničkih zanata „Grlica“, Udruženje „Logos“¹⁸ te Udruženje žena „Temštanke“ u selu Temska koje su jedan od najvažnijih aktera u ostvarivanju „Sajma staroplaninskih jela“.

¹⁶ Videti: www.gimpi.ni.ac.rs

¹⁷ Videti: www.tsp.edu.rs

¹⁸ Misija udruženja je omogućavanje dodatnog obrazovanja naročito pirotke mladeži te ohrabrivanje nastavnika da u svom prosvetnom radu podstiču učenike da upoznaju svoje okruženje te se tako razviju u kreativne ljude koji doprinose poboljšanju kvaliteta života. Pored nastojanja da se pirotskim đacima približi prirodno nasleđe, „Logos“ je realizovao i projekte posvećene približavanju kulturnog nasleđa. Detaljnije informacije o aktivnostima Udruženja prosvetnih radnika „Logos“ i brošure nastale po realizaciji projekata dostupne su na Internet stranici www.logos.org.rs

Prirodno nasleđe

Opštine Pirot i Montana smeštene su u podneblju koje krase izuzetna lepota pejzaža. U jugozapadnom delu opštine Pirot nalaze se obronci **Suve planine** koji se završavaju brdom Sarlah u čijem je podnožju Pirotski grad. U socio-ekonomskom životu značajniju ulogu, pak, ima Stara planina koja spaja Pirot u Srbiji i Montanu u Bugarskoj. Sama činjenica da su okruzi Pirot i Montana smešteni na dve strane Stare planine govori da je upravo priroda stvorila prepreke koje uslovljavaju nijansiranje razlika ali i spone koje se poput pirotskog / čiprovačkog ćilima tkaju u jedinstvenu celinu.

Stara planina

Stara planina pripada grupi venačnih planina, a njen glavni venac prostire se približno od Zaječara do Crnog mora u dužini od oko 550 km. Manji deo glavnog venca (oko 150 km) predstavlja granicu između Srbije i Bugarske, a veći deo (oko 400 km) deli Bugarsku na severnu

i južnu. Drugo ime za Staru planinu je Balkan, a po ovoj planini ime je dobilo celo Balkansko poluostrvo. Ona obuhvata površinu od 114.332 km².

„Stara planina se odlikuje složenom geološkom građom i tektonskom strukturom. U tektonskom pogledu predstavlja antiklinalu pravca pružanja severozapad – jugoistok sa jugozapadnim krilom na našoj teritoriji. Jezgro antiklinale čine kristalasti škriljci, graniti, gabra i dioriti, preko kojih leže paleozojski sedimenti, karbonski škriljci, crveni peščari, trijaski i jurski kredni sedimenti. Geološke formacije Stare planine odlikuju se još složenijim tektonskim odnosima koji su se odrazili na snažno nabiranje i navlačenje krečnjaka starijih formacija preko mlađih. Tako su trijaski sedimenti velikog prostranstva uz dolinu Visočice sve do Bugarske. Permski crveni peščari i konglomerati, postepeno prelaze u pločaste i liskunovite crvenkaste i ljubičaste boje. Preko peščara leže peskoviti i laporoviti krečnjaci. Preko donje trijaskih sedimenata leže partije naboranih krečnjaka koje pripadaju starijem trijasu. Donjejurski sedimenti pružaju se u jednom pojasu počev od Temske preko Pakleštice i Velike Lukanje, Rsovaca, Senokosa sve do Bugarske. Razvijeni su svi oblici donje jure i lijasa. Lijasi - donjejurski sedimenti predstavljeni su peščarima, konglomeratima, laporima i glinama. Za lijaske sedimente vezane su pojave uglja.“ (Jovanović i Đorđević 1977: 112)

Od kotlina u reljefu se posebno ističu pirotška, nurnevopoljska, belopalanačka, lužnička i zvonačko banjska. Pirotsku kotlinu sa severa i istoka zatvaraju ogranci Vidliča i visoravan Tepoš, a sa juga i zapada visoravni Stola i Belava.

Stara planina podeljena je u tri klimatska regiona:

- Prelazni ili subplaninski klimatski region na visinama između 600 i 1.250 m n. v.
- Pravi planinski klimatski region na visinama između 1250 i 1900 m n. v.
- Visokoplaninski klimatski region na visinama iznad 1900 m n. v.

Odlukom Vlade Republike Srbije 1997. g. zaštićen je park prirode „Stara planina“ koji zauzima 142.219,64 ha od kojih se na teritoriji Pirota nalazi 63.194 ha.¹⁹ Prirodni rezervati i spomenici prirode koji čine ovaj park prirode na teritoriji opštine Pirot su: Arbinje, Bratkova strana, Tri čuke dok kategoriji strogih prirodnih rezervata pripadaju Vražja glava, Kopren, hrast lužnjak kod sela Sopot i crni bor na seoskom groblju u Rsovcima. U Zavodu za zaštitu prirode Srbije u toku je procedura zaštite prirodnih dobara kanjona Jerme (Vlaška klisura) i Krupačke močvare (Krupačko jezero).

Od 2009. g. zaštićenim parkom prirode Stara planina upravlja republičko javno preduzeće „Srbijašume“. Postoji inicijativa da se Park prirode „Stara planina“ nominuje za program „Čovek i biosfera“ (UNESCO-MAB)²⁰.

Flora

Sveobuhvatni geološki i klimatski uslovi uticali su na razvijanje izuzetnog vegetacionog diverziteta Stare planine. Mnoge biljne vrste predstavljaju pravu prirodnu retkost i stavljene su pod zaštitu države. Više biljke zastupljene su sa 89 porodica, 730 vrsta, 14 podvrsta i 2 varijeteta.

¹⁹ Gradu Zaječaru pripada 9.958 ha, opštini Knjaževac 57.968 ha a opštini Dimitrovgrad 11.099 ha.

²⁰Na bugarskoj strani Stare planine u UNESCO-MAB Biosphere Reserves Directory uvršteni su Boatin Biosphere Reserve located in Central Stara Planina (Balkan Range) beneath the peak of Baba; Djendema Biosphere Reserve situated to the south of the Botev Peak of the Stara Planina (Balkan Highland); Staneto in the Lovech Region in the Balkan Highland (Stara Planina); Tchoupréné Biosphere Reserve situated on the northern slopes of the Stara Planina on the Serbia and Montenegro's border in north-west Bulgaria and Tsaritchina Biosphere situated on the northern slopes of the Central Stara Planina in the Lovech Region. See: <http://www.unesco.org/mabdb/br/brdir/directory/rescount.asp>

Pronađeno je 39 vrsta mahovine, što ukazuje na staro poreklo flore i vegetacije. Na čistoću vazduha i veliko prisustvo ozona ukazuje grozdasti lišaj koji se može videti na nekim stablima smrče i kamenju. Na pašnjacima i livadama javljaju se i lekovite trave, kao: nana, gorocvet, hajdučka trava, majčina dušica, matičnjak i dr.

Iako se bukva prostire do 1.500 m, zbog pogodnih uslova u samom podnožju Babinog Zuba nalazi se stanište Subalpske bukve, koje je zaštićeno kao zona – park prirode. Na našoj strani (severnoj) zaštićeno je i područje Goleme Reke, kao nacionalni rezervat.

Ukupno je zabeleženo oko 1.195 taksona vaskularne flore, 51 vrsta mahovine, što u odnosu na nacionalnu floru čini 34% od utvrđenog broja. Na Staroj planini raste 24,5% biljnih vrsta od ukupnog fonda flore Srbije. 202 taksona se nalaze u visokoplaninskom regionu, a 116 pripada nekoj grupi endemita. Na Staroj planini raste 18 biljnih vrsta koje su *Uredbom o zaštiti prirodnih retkosti na području Srbije* („Službeni glasnik RS“, br. 50/93) stavljene pod zakonsku zaštitu, tj. stavljene su pod režim apsolutne zaštite. Takođe, na Staroj planini raste 38 biljnih vrsta koje podležu *Naredbi o kontroli korišćenja i prometa divljih biljnih i životinjskih vrsta* („Službeni glasnik RS“, br. 16/96). Biljnih vrsta sa crvene liste (radna lista vrsta predviđenih za obradu u „Crvenoj knjizi flore Srbije“) koje rastu na Staroj planini ima 37. U međunarodnoj Crvenoj listi (*European Red List*, UNESCO, New York, 1991.) zastupljena je jedna biljna vrsta i to u okviru grupe endemičnih vaskularnih biljaka (*Endemic vascular plants*), *Pedicularis heterodonta*. Prvi pojedinačni objekti koji su zaštićeni na ovoj planini bila su pojedinačna stabla hrasta sitne granice - *Quercus pubescens* (pet stabla u blizini sela Osmakova) koja su zaštićena još 1966. g.

Vegetacija Stare planine je veoma raznovrsna, ima oko 52 fitocenoze, od kojih su 23 šumske i 29 travnjačke, od kojih su neke endemične ili reliktno.

Takođe, područje Stare planine je bogato raznim vrstama gljiva i šumskog voća. To je potencijal koji se može iskoristiti kroz programe eko turizma.

Fauna

Od životinja na ovom području ima jelena (evropskog i lopatara), srneće divljači, divljih svinja, zečeva, lisica, vukova, jarebica, poljskih i zmija kamenjarki, divljih golubova (grivaša i dupljaša), veverica, a u zimskom periodu i divljih gusaka u preletu od Dunava ka jugu. Na Staroj planini evidentirano je 92 vrste ptica koje se smatraju prirodnim retkostima. Faunu čini i 116 vrsta dnevnih leptira (od kojih su 22 novoutvrđene, a 6 vrsta predstavlja glacijalne relikte); 18 vrsta herpetofaune (6 vrsta pripada klasi vodozemaca, a 12 vrsta klasi gmizavaca); ihtiofauna predstavljena sa 26 vrsta; 203 vrste ptica (što je najveći diverzitet faune ptica na bilo kojoj planini u Srbiji, bivšoj Jugoslaviji i većem delu Balkana). Stara planina je uključena u registar područja od međunarodnog značaja za ptice Evrope - IBA sa površinom od 44.000 ha i fauna sisara, zastupljena sa 30 vrsta, među kojima se posebno ističu tekunica, snežna voluharica, ris i medved. Zmije su bile retke, ali se u poslednjih par godina njihov broj povećao, a sada se javlja i prisustvo otrovnica. U potocima, Golemoj Reci ima potočne pastrmke, ali više na južnoj strani u Rekitskoj Reci, Đavoljem Potoku i Javorskoj Reci, koje se sve spajaju u selu Topli Do, u reku Temšicu, koja se uliva u Nišavu.

U okvirima Stare planine izdvajaju se celine koje predstavljaju posebne vrednosti među kojima su baljevski vrhovi, strma stenovita padina, često karaktera litice, podsečena Kameničkom rekom, naspram sela Senokos i kraške uvale Vrtibog i Ponor koje predstavljaju svojevrzne fenomene kraškog reljefa sa složenim odnosima kraške morfologije i površinske i podzemne cirkulacije vode u krasu.

Tri čuke – skup od tri vrha, po mnogima najlepší na Staroj planini. Prostire se ka Bugarskoj, a najviša tačka je 1.937 m, dok su ostale dve neznatno niže. Do njega se može stići preko sela Dojkinci, a planinari su ispitivali i druge mogućnosti preko Arbinja, ali su te staze problematične posebno ako je vreme kišovito.

Kopren se nalazi na nadmorskoj visini od 1.963 metara. Sa srpske strane reč je o platou koji deluje nalik moru patuljastog rastinja, kleke. No, s bugarske strane, to je stravični stenoviti odsek, na kraju mnogo kraćeg, ali neuporedivo strmijeg puta kojim osvajači do Koprena stižu s istoka. Orijentacija za sam vrh, usred neprelazne visoravni, je granični kamen broj 318, najveći od svog kamenja međaša na Koprenu.

Stražna čuka je prema mišljenju planinara pravi staroplaninski vrh. Zemlja je crvena, ima nešto kamenja i stena na samom vrhu, a najviše je travnjaka. Sa ovog vrha tek možemo u celosti gledati visoravan Koprena i uočiti razliku u konfiguraciji terena sa srpske i sa bugarske strane.

Dolina potoka Bigar, koja je u celini ispunjena bigrom, iz koje ističe i vodopadom dužine 35 metara se obrušava u glavnu dolinu Stanjanske reke, jednog od izvorišnih krakova Trgoviškog Timoka i koji predstavlja „jedan od najlepših slapova u istočnoj Srbiji“; uklještene meandre Temštice u klisuri dubokoj 160 - 260 m sa brojnim skulpturama ostenjaka u srvenim pešćarima; *Suteska Rosomačke reke* stešnjena između Rosomačkog vrha i Gradišta, kratka klisura prosečena kroz brečaste i konglomeratične stene sa serijom džinovskih lonaca na dnu.

Takođe, na Staroj planini posebno su interesantni geološki profili među kojima dominiraju profili mezozojske starosti. Na primer na potezu Jelovica – Rsovci kao izuzetno fosilonosni profili, izdavaju se: srednjetrijski profil kod sela Vrelo u čijim se krečnjacima nalazi bogata, pretežno bivalvijska fauna; profil lijaskih sedimenata kod manastira Sv. Bogorodica u kome se u terigenokarbonatnim sedimentima nalazi izuzetno bogata i očuvana fauna brahiopoda; profil trijaskih krečnjaka u Gostuškoj reci u selu Lukanje; i profil jurskih sedimenata u selu Rosomača.

U literaturi, ali i u lokalnom razdeljivanju Stare planine izdvajaju se sledeće predeone celine: Visok, Tepoš, Zaglavak, Vidlič i Zabrđe.

Hidrologija

Planinski predeli Pirotске opštine obiluju vodenim tokovima, a hidrografska mreža veoma razvijena na obroncima Stare i Suve planine kod nas i u delu Bugarske. Glavni dren i recepijent regiona je reka Nišava, a snabdeva se vodama Jerme, Ginske, Bistrice, Temštice (Visočice) i brojnih jakih karsnih vrela duž oboda pirotskog polja. Slivno područje ima izrazito planinski karakter pa shodno tome ima i režim planinskog tipa sa čestim prolećnim padavinama i dužim zimama sa dosta snega.

Bogatstvu hidrografske mreže doprinose karsni izvori koji su raspoređeni po obodu Pirotске kotline u podnožju brda. Izvori su velike izdašnosti pojedinačno od 20 do 600 l/s zdrave vode za piće. „Oni su najveće bogatstvo koje je priroda darovala Pirotskoj kotlini, odnosno življu u njoj. Ovo bogatstvo treba trajno čuvati od zagađenja. Vode ovih izvora napajaju podzemlje kotline koja leži u pliocenskim peskovima i delom u tresetu. Otuda i obilje podzemnih voda relativno plitkih u celoj kotlini.“ (Jovanović i Đorđević 1977: 111)

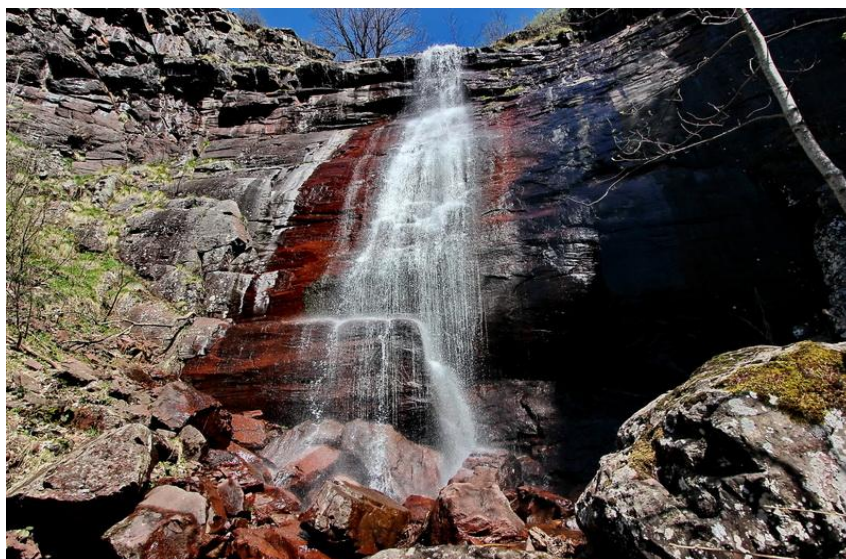
Tri glavna vodena toka u opštini Pirot su Visočica, Jerma i Nišava.

Reka Visočica desna je pritoka Nišave. Visočica je dugačka 84 km, od toga je u Srbiji teče dužinom od 69 km, a u Bugarskoj teče dužinom od 15 km. Visočica nastaje od nekoliko izvora ispod planinskog vrha Kom (2.016 m) na jugoistočnom delu Stare planine u Montani. U Srbiji u opštini Dimitrovgrad ulazi 2 km jugoistočno od sela Donji Krivodol i do sela Slavinja ova reka je poznata kao reka Komštica, po selu Komštica u Bugarskoj. Od sela Slavinja reka dobija prepoznatljivo ime Visočica, koje se menja u reku Temšticu, nizvodno od mesta gde Visočica prima Toplodolsku reku, nedaleko od mesta „Mrtvački most“. Ukupan pad u Srbiji iznosi 509 m, a koeficijent razvitka toka je 1,95. Najveća leva pritoka reke Visočice (Temštice) je Pokrovštica. Veće desne pritoke Visočice su: Vodenička reka, Rosomačka reka, Dojkinačka reka, Gostuška reka, Toplodolska reka i Rudinjska reka.

Dojkinačka reka u neposrednoj blizini sela Dojkinci formira jedan od najimpresivnijih prizora u opštini Pirot vodopad Tupavica visine 15 metara.

Toplodolska reka formira vodopade među kojima se ističu **Čunguljski skok** visok 40 metara na nadmorskoj visini od 1.400 metara i **Piljski** vodopad koji je zbog visine od 64 metara drugi po visini vodopad u Srbiji. Oba vodopada su u blizini sela Topli do.²¹

²¹ Takođe u blizini sela Topli do ali na pritoci Toplodolske reke – Javorskoj reci nalazi se još jedan interesantan vodopad poznat pod nazivom **Kurtulski skok**. Reč je o kaskadnom vodopadu u malom tesnacu čija je visina 27 metara.

Zavojsko jezero

Usled otapanja snega i većih kišnih padavina u februaru 1963. g. pokrenuto je klizanje dela brda sa desne strane današnje brane u mesta zvanom Izvorski dol. Tako je nastala prirodna brana koja je izazvala potapanje sela Zavoj i nastanak akumulacije Zavojsko jezero. Kliženje je zahvatilo oko 240.000 m² između kota 960 i 790 m, dužina klizišta je bila 1,3 km, a prosečna širina je bila 160 do 220 m. Zemljana brana kojom je pregrađena reka Visočica ima preko 1.950.000 m³, a najveća dubina jezera je preko 34 m. U osnovi je širine 530 m, a u kruni je od 120 do 140 m. formirano jezero dužine oko 16 km na 612 m nadmorske visine, u čijoj akumulaciji se nalazi oko 160 mil.m³ vode. Površina sliva je 584 km² Jovanović i Đorđević su ukazali „Izgrađen je protočni tunel u dnu reke, kojim se sada odvođe male i srednje vode nizvodno od prirodne brane. Takođe je urađen bočni preliv u nivou krune brane za evakuaciju viška voda da ne dođe do potapanja brane. Ova dva objekta svojim funkcijama štite prirodnu pregradu od rušenja.“ (Jovanović i Đorđević 1977: 112)

Reka Visočica u predelu između sela Rsovci i sela Pakleštica na oko 3 km dužine, počinje klisura **Vladikine ploče**. Njen početak se nalazi kod pećine Potpeć, a završava se kod potoka Kozarnik. Klisura je duboka oko 200 m, a pri dnu prelazi u uzan kanjon kroz koji prolazi reka Visočica. U periodu 1985. i 1986. g. dr Stanković je sa svojim timom istražio 11 pećina u klisuri: pećinu *Toplica*, pećinu *Natpeć*, *Mišju pećina*, *Vodenu pećina*, *Bezimenu potkapinu* (Mišje pećine), *Vetrenu pećinu*, pećinu *Vladikina ploča*, pećinu *kod lipe*²², *Trifunovu pećinu* (ispod Pećine pod lipom), i pećinu *Ladnicu*.

Reka Jerma postaje od Vučje reke i Grubine koje se sastaju kod sela Klisure u opštini Surdulica. Ona zatim prelazi u Bugarsku i dobija ime Erma, da bi u Srbiju ponovo ušla kod Zvonačke Banje. Dužina reke Jerme od sela Klisure do ušća u Nišavu je 74 km. Srbiji pripada 45,1 km, a Bugarskoj 27 km. Površina sliva reke je 796 km², od čega Bugarskoj pripada oko 400 km². Veće pritoke Jerme sa desne strane su: Kostraševska reka, Liškovića reka, Glogovštica reka, Jablanica, Poganovska reka, Zvonačka i Kusovranska reka. Leve pritoke Jerme su i Srežina reka, Draginjska reka, Groznatovska reka, Turokovska reka, Kusa reka i Sukovski potok.

²² Stanković je u knjizi *Geografija Ponišavlja* iz 1997. g. ukazao da su u ovoj pećini pronađeni ostaci paljenog drveta (za koje je metodom C14 utvrđeno da je vatra gorela još oko 780 godina p.n.e.) te dva ljudska skeleta za koje je analizom u Institutu „Ruđer Bošković“ u Zagrebu utvrđeno je da skeleti potiču iz 220 godine nove ere, odnosno da su iz predslovenskog perioda, pa se može pretpostaviti da je reč o Tračanima. Podaci su preuzeti sa Internet stranice www.logos.org.rs

Reka Jerma u delu svog toka od sela Vlasi (25 km jugoistočno od Pirota) probija klisuru poznatu i kao tesnac reke Jerme ili **Vlaško ždrelo**. Klisura je nastala vertikalnom erozijom i jednim delom ima karakteristike kanjona. Na ulazu kod sela Vlasi visina litice premašuje 200 m. Vlaška klisura je revir potočne pastrmke što je čini popularnom među ribolovcima, a popularna je i kao izletište.

U ataru sela Vlasi nalazi se i pećina poznata pod nazivom **Vetrena dupka**. Pećina Vetrena dupka sastoji se iz dva osnovna morfološka elementa koji izgrađuju podzemni kraški reljef: horizontalne pećine Vetrene dupke i vertikalne jame Pešterice. „Ukupna dužina pećine Vetrena dupka, horizontalnog kanala i Pešterice, bez bočnih slepih kanalića, iznosi 2.760 m.“ (Petrović 1972: 129)

Reka Nišava nastaje spajanjem reka Ginske (koja dolazi sa teritorije Bugarske u dužini od 51 km) i Jerme neposredno posle Manastira Sv. Jovan Bogoslov i blizu sela Sukovo. Nišava se u regionu Pirota može podeliti u dve deonice: uzvodno od Pirota i nizvodno ka Beloj Palanci. U uzvodnoj deonici, od Pirota do Sukova reka ima dosta ustaljeno korito, ali sa velikim meandrima i plitkim koritom. Nizvodno od Pirota, ka Beloj Palanci, reka prolazi kroz ravničarske terasama i dosta meandara u širokom koritu. Ova deonica zahteva izvesne korekture

i regulacione zahvate, posebno radi zaštite ziratnog zemljišta, puta i pruge. Deonicu karakterišu velike količine deponovanog vučenog nanosa u terasama.

Deonica Nišave kroz grad Pirot je uspešno regulisana planom realizovanim 1929 – 1930. (v: Jovanović i Đorđević 1977: 117) Kej u Pirotu je pošumljen po obodu 1933. g.

Banje i banjice

Na prostoru Gornjeg i Srednjeg Ponišavlja nalazi se veliki broj termalno-mineralnih izvora. Petrović i Popović ističu da su, osim Zvonačke banje, ovi izvori vezani za jednostavnu površinsku geološku građu u kojoj su najviše rasprostranjene „kretacejske krečnjačke stene i neogeni, jezerski sedimenti.“ (Petrović i Popović 2006: 35) Poreklo termalno - mineralnih voda u Ponišavlju većina istraživača vezuje za proces dubinske karstifikacije.

Gradašnički termalni rejon i Dag-banjica

Gradašnički termomineralni izvori pripadaju tipu razbijenog izvorišta. Detaljniji opis i karakteristike ovog rejonu dali su Martinović i Kostić (1971) koji su i ukazali da su termalni izvori Gradašničkog rejonu korišćeni nekaptirani, te da se to se svakako činilo još u antičko doba, o čemu svedoči nalaz rimske grobnice i u njoj kameje u zlatnom ramu. Naziv Dag – banjica potiče od imena nekadašnjeg turskog spahije koji se zvao Dak a vremenom se slovo „k“ počelo izgovarati kao „g“, te stoga Dag – banjica. Vode se i danas uglavnom koriste nakaptirano. Na glavnom termo-mineralnom i prirodnim basenima u koritu Gradašnice, lečilišna sezona počinje obično 6. maja i traje do pozne jeseni. Dugu lečilišnu sezonu, na otvorenom prostoru, omogućuje zaklonjeni položaj i relativno visoka temperatura izvora. „Posetioци Dag Banjice leče se pićem, kupanjem i držanjem pojedinih delova tela u mineralnoj vodi. (...) Radi pića neki bolesnici dolaze svakoga dana, dok se voda odnosi kući u balonima. Na Dag Banjici se leče bolesnici iz mnogih pirotskih i ostalih sela gornjeg Nišavlja.“ (Martinović i Kostić 1971: 114-115)

Zvonačka banja se nalazi 50 km od Pirota. „Termalni izvori Zvonačke banje izbijaju na levoj strani reke Blatanice (Zvonačke reke), leve pritoke Jerme, na visini od oko 550 m. Voda glavnog izvora izbija pod pritiskom koji izaziva klobučanje i žuborenje. Izvor je zahvaćen malim zagatom iz kojeg se odvodi do kupatila i česmi gde se koristi za piće. Temperatura vode je 28°C. Hemijske analize izvršene su u Geološkom institutu „Jovan Žujović“. Voda Zvonačke banje nije samo termalna i mineralna, već je i radioaktivna. Prema rezultatima analiza izvršenih u Institutu za medicinu, hidrologiju i klimatologiju u Beogradu, voda na glavnom izvoru sadrži $239 \cdot 10^{-9}$ Curie, odnosno 6,55 M.J.

U Zvonačkoj banji su 1903. i 1926. g. otkriveni ostaci nekoliko bazena – termi, podna keramika, novac, spomen-ploča i ostaci hrama iz antičkog perioda. Zvonačka banja leči bolesti lokomotornog aparata, nervne bolesti, reumatizam, klimakterične tegobe. Jedini turistički objekat, hotel „Mir“, je ruiniran.

Na prostoru Gornjeg Ponišavlja, uz sama kraška vrela ili u neznatnoj udaljenosti od njih, na mestima gde su jezerski glinovito – peskoviti sedimenti najniže sprani sa krečnjačkih padina nalazi se još četiri poznate banjice. **Pirotska banjica**, **Krupačka** i **Čubrina banjica** izbijaju na „nišavskom rasedu“, dok se Banjica u selu Vlasi - **Vlaška banjica** javlja na poprečnom rasedu koji preseca kotlinu. Od ove četiri banjice, samo je Pirotska detaljnije ispitana, dok su na ostalim merene samo temperature.

Kulturno nasleđe

Montana

Kulturno nasleđe opštine Montane čine brojni objekti nepokretnog kulturnog nasleđa – antičke tvrđave i lokaliteti, srednjovekovni lokaliteti (nekropola u selu Živovci, srednjovekovna tvrđava na vrhu Stovci u selu Smoljanovci, itd), sakralni objekti (klisurski manastir sv. Ćirila i Metodija, Lopošanski manastir između Montane i Berkovice, srednjovekovna crkva sv. Četrdeset mučenika u selu Lipen, Crkva sv. Đorđa u Varešcu, itd) ali i obročni krstovi koji su svedočanstvo religijske prakse stanovnika Stare planine. Najviše obroka je zaštićeno u selu Belotinci. U vezi sa antičkim nalazima, treba napomenuti da je oko gradina pronađeno 160 ploča sa natpisima među kojima je i ploča na kojoj je predstavljena boginja Diana, a što je danas prikazano i na grbu Montane. Kada je reč o nematerijalnom kulturnom nasleđu ističe se ćilimarstvo, a o njemu će više biti reči kasnije.

Pirot²³

Arheološki lokaliteti

Praistorija

Na lokalitetu *Obrenovac – Srećkovo*, u selu Obrenovac je prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja i iskopavanja oko autoputa E80 (deonica Koridora X Niš – Dimitrovgrad) otkriveno višeslojno praistorijsko naselje. U najstarijim stratumima otkriveni su delovi naselja Starčevačke kulturne grupe (stariji neolit). Njih u nešto višim slojevima smenjuju staništa i objekti Vinčanske kulturne grupe (mlađi neolit/eneolit), kao i nalazi iz bronzanog doba.²⁴

Rimski i antički period

Budući da se Pirot nalazio na rimskom *Via Militaris*, na teritoriji pirotske opštine nalaze se brojni ostaci iz antičkog doba. Imajući u vidu značaj ovog puta i u vojne i u trgovačke svrhe,

²³ Na Internet prezentaciji Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php nalaze se i tabele Centralnog registra nepokretnih kulturnih dobara na teritoriji Republike Srbije.

²⁴ Videti: www.heritage.gov.rs/cirilica/zastitna_arheoloska_iskopavanja_koridor_10_Obrenovac_Sreckovo.php

Petrović je ukazao: „Usputne stanice između većih gradova, podizane su na mestima koja su omogućavala prihvrat putnika. Itinerari ih navode kao *mutationes* (svratišta, manja odmorišta) i *manasiones* (stanice u kojima se moglo noćiti, snabdeti hranom i drugim potrebama. O izgledu i jednih i drugih nedovoljno znamo, ne samo u Ponišavlju već i šire, u provinciji, pa i na Balkanu uopšte. (...) Postepeno se oko takvih stanica razvijaju manja naselja, poljoprivredna dobra, a sa njima i drugi objekti koji ne služe samo putnicima već i stanovnicima koji se ovde stalno naseljavaju: radionice, kupatila, zgrade za stanovanje i dr. Na formiranje ovih naselja uopšte uticale su i druge okolnosti, u prvom redu prirodna bogatstva (izvori tople lekovite vode, nalazišta ruda) kojima su obilovale oblasti Ponišavlja.“ (Petrović 1977: 178-179)

Grad *Turres*, današnji Pirot, razvijao se kao *mansio* u blizini verskog i administrativnog centra *Remesiana* (današnja Bela Palanka). Pored Turesa, na teritoriji Ponišavlja nalaze se i lokaliteti: *Vrgudinac*, *Veliki Suvodol*, *Krupac*, *Sukovo*. Ovde treba dodati i nalazište kod *Planinice* i *Poganovo*. Najzad, treba pomenuti i lokalitete *Nišor*, *Temska*, *Ragodeš*, *Osmakovo*, *Gornja Kamenica*, *Štrbac* (ranovizantijska crkva), itd.

Lokalne legende i priče sugerišu da je pored ovih dokumentovanih lokaliteta na prostoru opštine Pirot bilo još nekoliko antičkih lokaliteta a ističe se danas prigradsko naselje Gradašnica gde se prema Ćiriću verovatno nalazila *Mutatno Translitattae*. (Ćirić 1977)

Na lokalitetu *Sarlah jug* prilikom zaštitinih arheoloških istraživanja i iskopavanja oko puta E80 otkriveni su ostaci nekropole spaljenih pokojnika koja se okvirno može datovati u prvi vek naše ere te ostaci četiri građevinska objekta koji spadaju u kasnoantički – ranovizantijski horizont ovog lokaliteta.²⁵

Srednji vek

²⁵ Podaci preuzeti sa sajta Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, www.heritage.gov.rs/cirilica/zastitna_arheoloska_iskopavanja_koridor_10_Sarlah_jug_Pirot.php Stranica posećena 28. 07. 2014.

Grad Temac. U blizini sela Temska, smeštenom uz stari put koji spaja Pirot i Knjaževac, 16 km od Pirota, nalaze se ostaci srednjovekovnog **grada Temac**. Podaci o ovom gradu su oskudni i sastoje se u dve napomene – jedna u monografiji Pavlovića (1966) i tekstu Radovića (1974). Ruševine su i danas, u drugoj deceniji XXI veka i dalje vidljive, naročito bedemi iznad Temštice, a moguće je da je bio i predmet interesovanja tzv. „divljih arheologa“, odnosno tragača za nekadašnjim blagom.

Pirotski grad jeste izuzetno dobro očuvan primerak srednjovekovnog grada koji je zbog svoje očuvanosti služio i kao ambijent u kome su snimljeni filmovi „Dorotej“ (1981) i „Boj na Kosovu“ (1989). Pirotski grad je takođe poznat pod nazivima *Momčilov grad* i *Kale* a smatra se jednim od najznačajnijih simbola Pirota. Reč je o srpskom srednjovekovnom utvrđenju podignutom uz desnu obalu Bistrice, na izdvojenoj steni kod uzvišenja Sarlah. Nastao je uz ostatke rimskog Turesa i vizantijske Kvimedave (*Quimedava*). Čine ga tri spojene celine: Gornji (podignut tokom poslednjih decenija XIV veka) Srednji (podignut početkom XV veka) i Donji grad. Imao je tri kapije: Nišku, Stambol i Knjaževačku, a neophodna odbrana ojačana je zidanim

vodenim kanalom. U Niškoj kapiji Donjeg grada pronađena je mermerna ploča sa natpisom: „Vojni komandant Rahim-paša obnovi ovaj grad 1804“.

Istraživanja grada vršena su više navrata.²⁶ Analiza njegovog stanja u XXI veku izvršena je 2013. godine za potrebe projekta „Program uređenja prostora Pirotске tvrđave Kale“ koji je sprovodilo javno preduzeće Direkcija za izgradnju opštine Pirot a na osnovu koga se planiraju i opsežniji radovi na revitalizaciji.

Pirotski grad je 29. 03. 1953. g. proglašen za kulturno dobro, a 29. 03. 1979. g. utvrđen je za spomenik kulture od velikog značaja. U Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisan je pod brojem SK 226.

Sakralni objekti

²⁶ Videti na primer Nevenka Petrović 1954-1955 „Pirotски grad“ *Starinar* knjiga V-VI; Slobodan Nenadović. 1964. „Osvrt na način zidanja srpskih srednjevekovnih spomenika“ *Zbornik zaštite spomenika kulture*, Knjiga XV, Beograd

Crkva sv. Petra i Pavla u selu Rsovci najstarija je crkva na teritoriji pirotske opštine - datirana je na XIII vek. Poznata je i kao pećinska crkva jer se nalazi u pećini nasuprot sela na desnoj obali Visočice. Veruje se da je podignuta kao isposnica. Crkva je posebno poznata po ikoni Hrista mladenca, odnosno predstavi Hrista u prvom dobu života (kada čovek nema kosu), što se može povezati sa shvatanjem da čovek u životu prolazi kroz sedam doba: mladenac (od rođenja do 4 godine), dete, detišt, junoša, muž, sar i starac (v: Трифуновић 1974: 332). Odlukom SO Pirot br. 02-020/128/81 crkva je proglašena za kulturno dobro - spomenik kulture. U Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 769.

Crkva sv. Paraskeve u selu Staničenje, udaljenom 9 km od Pirota ka Beloj Palanci i Nišu, u blizini puta E80, je uprkos svom pristupačnom položaju dugo bila nepoznata u stručnoj javnosti. Tek 1966. g. su pod poznijim naslagama uočeni fragmenti živopisa koji su već tada opredeljeni u XIV vek. Istraživanja, vršena s prekidima od 1974. do 1979. g, pokazala su da je crkva zidana kao grobna crkva. Iznad zapadnih ulaznih vrata, sa unutrašnje strane, stoji ktitorski zapis iz koga saznajemo da su hram podigli i živopisali Arsenije, Jefimija i Konstantin tokom 1331. i 1332, u periodu kada je Bugarskom vladao car Ivan (Aleksandar) Asen, a oblasni gospodar bio Belaur. Detaljniji podaci o ovoj crkvi mogu se pronaći u monografiji *Crkva Svetog Nikole u Staničenju* (Поповић, Габелић, Цветковић и Поповић 2005). Ovi autori smatraju da

je verovatno između XV i XVIII veka Staničenjska crkva obnovljena i postala seoska, pa je tako i promenila ime, odnosno sveca kojme je posvećena. O tome postoje i dve legende koje su ovi autori preneli. Crkva sv. Paraskeve u Staničenju je 9. 05. 1967. g. proglašena za kulturno dobro a 23. 03. 1979. g. utvrđena je za spomenik kulture od velikog značaja. U Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara vodi se pod brojem SK 231.

Manastir sv. Jovana Bogoslova, takođe poznat i kao *manastir Poganovo*, nalazi se na levoj obali reke Jerme i administrativno pripada opštini Dimitrovgrad. Međutim, njegov izuzetan značaj za kulturu Pirotskog okruga čini ga nezaobilaznim u predstavljanju sakralne arhitekture pirotskog kraja. Crkva je posvećena Jovanu Teologu. Podignuta je u drugoj polovini XIV veka. Po svom planu veoma je slična spomenicima Moravske škole. Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Niša je od 1967. do 1972. g. sproveo arheološka istraživanja i iskopavanja, a iako iskopavanja nisu u potpunosti završena, konzervatorski radovi uglavnom jesu. Ona su pokazala da je crkva podignuta „iz temelja“ ali i da je tokom vekova bila žrtva vandalskih prekopavanja i uništavanja grobnica u manastiru. (Tomić, Deljanin i Mitrović 1977) Ostaci ćelija su konzervirani i ostavljeni kao vidljivi dokazi starog arhitektonskog kompleksa. Pored crkve, najznačajniji objekat je zgrada građena u XIV veku, istovremeno sa crkvom. Pretpostavlja se da je reč o ostacima profane arhitekture i da je spremna da bude stan ktitora i njegove porodice.

Najpoznatija ikona iz manastira Poganovo je dvostrana ikona, dimenzija 89x60 cm, pokazuje najbolje umetničke kvalitete vizantijske carske radionice i pravo je remek delo ikonopisne umetnosti toga vremena. Nastala je u poslednjim godinama XIV ili prvoj deceniji XV

veka. Na prednjoj strani prikazana je Vizija proroka Jezekilja sa Hristom Emanuilom koji sedi na dugi, ispod njega je stenoviti predeo sa bistrim jezerom i ribama, dok su sa strana proroci Jezekilj i Avakum. Na poledini ikone naslikane su figure Bogorodice sa epitetom Katafigi i sv. Jovana Bogoslova, a između njih, na zlatnoj osnovi, ispisan delom oštećeni pomen naručioca. Ikona se danas nalazi u kripti crkve Aleksandra Nevskog u Sofiji.

Manastir Poganovo je proglašen za spomenik kulture od velikog značaja i u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara vodi se pod rednim brojem SK 222.

Manastir sv. Đorđa, poznat i pod nazivima Temski manastir, smešten je na udaljenosti od 16 km severozapadno od Pirota, odnosno 1,5 km od sela Temska.

Iako postoje pretpostavke da je crkva posvećena Sv. Đorđu podignuta na ostacima crkve iz XI veka²⁷, sa sigurnošću se, na osnovu natpisa u naosu, može reći da je naos živopisan 1576, mada postoji mogućnost da je naos izgrađen i ranije. Na osnovu zapisa nad ulaznim vratima iz priprate u naos nad prozorom na južnom zidu, priprata je zidana i pisana 1654. g. Vredan poduhvat istorijsko-umetničke analize, posebno živopisa i ornamenata dao je Leontije Pavlović u monografiji *Manastir Temska*. On smatra da je manastir Temska jedan od poslednjih izdanaka moravske škole jer na nju ukazuju tri konhe koje u Temskoj imaju svoje specijalne odlike. Među

²⁷ Videti Internet prezentaciju manastira Temska <http://manastirtemska.weebly.com>

njima je i nekoliko niša utpoljenih u zidnu masu sa ciljem da zadovolje liturgičko praktično i funkcionalno korišćenje građevine, što arhitekturu čini kvalitetnijom. Kada je reč o živopisu, „Danas su očuvane 153 pojedinačne figure i 41 kompozicija.“ (Pavlović 1966: 70) Pavlović ističe da je uočljiva skladnost pojedinačnih fresaka, kompozicija i ornamentike, te da su ispitivanja ornamenata fresaka pokazala da dekorativna rešenja nisu bukvalno preuzimana.

Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Niša je 1970. g. otpočeo projekat istraživanja te konzervatorsko-restauratorske radove na crkvi. Na osnovu istraživanja, Radović (1974) je ukazao da je crkva živopisanje 1576. g. dočekala sa izvesnim oštećenjima pa je najpre na brzinu i nevešto popravljena, a potom živopisana. Po svoj prilici, manastir je 1692. opusteo, a obnovu je već 1699. g. otpočeo jeromonah Partenije. To je i poslednja veća intervencija na crkvi.

Manastir Sv. Đorđa, odnosno manastir Temska, je 6. 03. 1948. proglašen za kulturno dobro a 28. 06. 1983. g. utvrđen je za spomenik kulture od velikog značaja. U Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 212.

Crkva posvećena sv. Đorđu se nalazi na sredokraći između sela Dojkinci i Brlog, u blizini **nekadašnjeg** sela Dojkinci. Veruje se da je crkva podignuta u XV veku. Crkva sv. Đorđa u Dojkincima se vodi pod rednim brojem SK 771 u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara ali je u njemu navedeno da pripada opštini Vladičin han.²⁸

U današnjem selu Dojkinci, na levoj obali Dojkinačke reke, oko 1 km nizvodno od sela, nalazi se Crkva sv. Nikole. Podignuta je u XV veku. Za kulturno dobro – spomenik kulture proglašena je odlukom SO Pirot br. 02-020/54-84.

Crkva sv. Đorđa u Osmakovu iz XV veka poznata kao Osmakovska crkva, podignuta na starijem kulturnom mestu, o čemu svedoči kasnoantička plastika. Crkva je proglašena za kulturno dobro – spomenik kulture odlukom SO Pirot br. 02-020/83-84 a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 661.

Manastir sv. Nikole u ataru sela Sinjac, uz levu obalu Nišave, sagrađen je u XVI veku, a crkva je oslikana 1618. g. Otkriven je veliki i dobro očuvan živopis. Zidna slikarska dekoracija je najznačajnija slikarska celina u istočnoj Srbiji s početka XVII veka. Manastir je proglašen za spomenik kulture a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisan je pod brojem SK 946.

Manastir sv. Nikole u selu Planinica podignut je u XV veku. Jednostavne je arhitekture. Unutrašnje zidine živopisane su u celosti 1606. godine o čemu svedoči natpis iznad ulaza na zapadnom zidu. Manastir je proglašen za kulturno dobro 09. 05. 1967. a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara – spomenika kulture upisan je pod brojem SK 297.

²⁸ Videti excel dokument *Spomenici kulture* dostupan na Internet stranici Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture http://www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php U opštini Vladičin han ne postoji selo Dojkinci.

Crkva Voznesenje u selu Zavoj danas praktično ne postoji. Stručnjaci Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture su sa tadašnjim upravnikom Muzeja u Pirotu izvršili rekognosciranje na osnovu čega su izneli predlog da se crkva stavi pod zaštitu. To je učinjeno 04. 02. 1963. g. U Centralnom registru spomenika kulture vodi se pod brojem SK 470. Međutim, ubrzo po donošenju rešenja o proglašenju za spomenik kulture, krajem februara 1963., usled obilnih padavina došlo je do proklizavanja terena i formiranja jezera koje je potopilo selo i crkvu. Tokom leta 1965. stručnjaci Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture su izvršili detaljna arhitektonska, dokumentaciono slikarska i fotografska snimanja i sproveli pripreme za dislociranje crkve. Zidne slike su skinute *strappo* tehnikom, a crkva je demontirana. Građevinski materijal je uskladišten na budućoj lokaciji, a freske prenete delimično u Galeriju pirotskog Muzeja Ponišavlja, delimično u slikarski atelje Republičkog zavoda. Do danas, međutim, crkva nije obnovljena niti se freske mogu videti. Na osnovu crno-belih fotografija iz 1965. g. Pejić (1993) je detaljnije prikazala živopis ove crkve, pritom pruživši dragocene podatke o njenom nekadašnjem izgledu. Pošto crkva po arhitektonskom stilu odgovara hramovima u Planinici (1606.), Božici (1607/8), Donjoj Lisini (1610) i Sinjcu (1618), za pretpostaviti je da je crkva u Zavoju izgrađena u prvoj deceniji XVII veka.

Сл. 1. Завој, црква Св. Тројице, североисточни изглед цркве у време поплаве 1963.

Fig. 1. Zavoj, église de la Sainte Trinité, vue nord-est de l'église au moment de l'inondation de 1963.

Crkva Rođestva Hristovog nalazi se u samom gradu Pirotu i zbog toga što je smeštena u delu grada čiji je naziv Pazar, crkva je poznata i pod nazivom *Pazarska crkva*. Pošto je starija crkva pretrpela paljevinu i poplavu, na njenom mestu je izgrađena nova (završena 1866. g.), a po odobrenju sultana Abdula Medžida I. U crkvu se ulazi silaženjem niu stepenike jer je uslov sultana bio da crkva bude niža od obližnje džamije. Crkva Rođestva Hristovog je odlukom SO Pirot br. 02-020/115-86 proglašena za kulturno dobro – spomenik kulture. U Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 2091.

Manastir Sv. Bogorodice nalazi se u blizini sela Sukovo na desnoj obali reke Jerme. Natpis iznad prozora na zapadnoj fasadi kaže da je gradnja manastira trajala od 1857. do 1859. O postanku manastira zabeleženo je i folklorno predanje.²⁹ U manastiru Sukovo dve freske privlače posebnu pažnju: jedna prikazuje svetog Hristifora sa oreolom i životinjskom glavom a druga Bogorodicu sa krilima.

Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Niša je 1974. g. sproveo konzervatorsko - restauratorske zahvate kada je ponovo pokriven ceo dvoslivni krov. Tokom radova, u blizini kubeta nađen je veći broj keramičkih predmeta, raspoređenih i tesno zbijenih jedan pored drugoga i jedan iznad drugoga sa otvorom uvek okrenutim naniže. Marković (1979) ukazuje da su nalazi ovakve vrste veoma retki na našem području, što dodaje jedinstvenosti Sukovskog manastira. Manastir Sv. Bogorodice je 13. 03. 1968. proglašen za spomenik kulture a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisan je pod brojem SK 302.

²⁹ Videti Internet stranicu www.piot.pi.co.rs Stranica posećena: 10. 08. 2014.

Crkva sv. Nikole u Krupcu je manja građevina u kojoj je naglašen raspon između severnog i južnog zida, što su karakteristike gradnje XVII veka. Crkva na svojim unutrašnjim zidovima ima naslikan živopis u kome su evidentna dva sloja fresko dekoracije. Mlađim (datiranim natpisom nad ulazom u hram) ukrašene su figuralne zone oltarskog prostora i fasada zapadnog zida naosa. Donje zone prvobitnog, starijeg živopisa su prekrečene. Sačuvane slikane površine starijeg fresko-ansambla, po svojim ikonografskim, tematskim i likovnim karakteristikama i osobenostima, sadrže obeležja umetničkih ostvarenja nastalih u XVII veku.

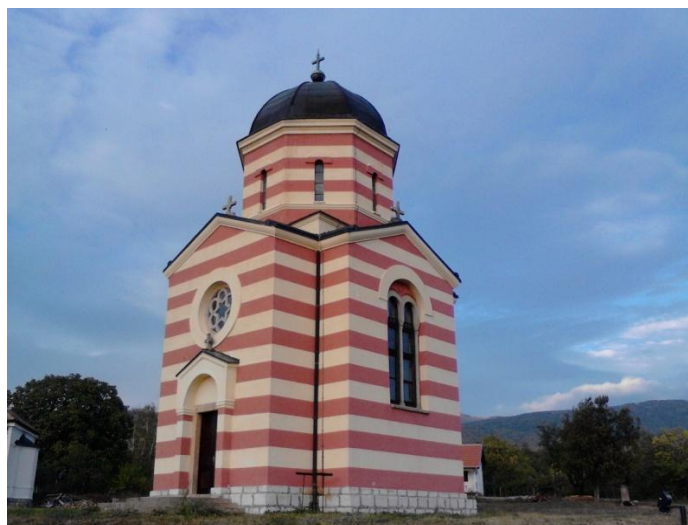
Kada je 1995. g. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Nišu u saradnji sa Muzejom Ponišavlja izvršio rekonstrukcija priprate, obavljena su arheološka istraživanja i otkrivena četiri kulturna horizonta od kojih najstariji pripada ranohrišćanskoj bazilici iz V ili VI veka. (v: Jeremenković 2009). Odlukom SO Pirot br. 02-020/85-84 crkva je proglašena za kulturno dobro a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 663.

Manastir sv. Bogorodice (Vavedenje) kod Visočke Ržane na desnoj obali reke Visočice proglašen je za kulturno dobro – spomenik kulture odlukom SO Pirot br. 02-020/82-84 a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisan je pod brojem SK 660.

Crkva sv. Đorđa u Slavinji je za kulturno dobro – spomenik kulture proglašena je odlukom SO Pirot br. 02-020/84-84 a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 662.

Crkva sv. Jovana Glavoseka nalazi se u zaseoku Rakovica. Podignuta je kao spomen na borce pale u ratovima za oslobođenje jugoistočne Srbije od Turaka, u balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu. Za spomenik kulture – kulturno dobro proglašena je odlukom SO Pirot br. 02-633/1-86 a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 912.

Obročni krstovi

U pirotskom okrugu, pored manastira i crkava, očuvan je i veliki je broj i tzv. „obroka“. Oni se zapravo nadovezuju na slovensko pagansko poštovanje kultnog drveća. Meštani su ih podizali (pobijali) na mestima koja nisu dostupna i vidljiva svakom namerniku. „Mnogi obroci su bili pobijeni da bi se umilostivili pojedini sveci, kao na primer sv. Ilija ili sv. German (Džerman), da im zaštite (sačuvaju) polja i vinograde od vremenskih nepogoda kao što su tuča grada i oluja. Neki su pobijeni iz zahvalnosti seljana, nekog roda ili više njih, ali i pojedinaca za učinjena im dobra (sv. Petka) ili nekog zaveta datog zbog prestanka raznih bolesti, ili ozdravljenja nekog u porodici kao i zbog prestanka masovnog pomora ljudi i stoke. Zanimljivo je da pored gore navedenih razloga, po pričanju mnogih ljudi, dominantnu ulogu, čak i odlučujuću, imaju snovi u kojima su se sveci javljali ...“ (Jeremenković 2009: 14 – 15)

Danas se obroci posećuju o prazniku sveca kome je krst posvećen. „Pored nošenja cveća, sveća i kolača, kod pojedinih obroka se i 'kolje molitva'.“ (Jeremenković 2009)

Jeremenković je popisao i detaljnije opisao dvadeset obročnih krstova u krupačkoj parohiji: 12 u ataru sela Krupac, četiri u ataru Velikog Sela i tri u ataru Malog Jovanovca.

Takođe, proučavajući mikrotoponimiju Zlatković je pribeležio i obroke u drugim selima pirotskog kraja.³⁰

Zgrade u Pirotu

Kuća porodice Hristić. Arhitekta Jovan Krunic (1977) je konak Hristićev smatrao jednim od najlepših primera orijentalne arhitekture koji je sasvim u skladu sa principima moderne arhitekture.³¹ Kuća porodice Hristić je 14. 09. 1953. g. proglašena za kulturno dobro, a 29. 03. 1979. godine za spomenik kulture od izuzetnog značaja. U Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 295. U kući je smešten Muzej Ponišavlja.

Kuća M. Panajotovića, poznatija pod nazivom „**Bela mačka**“. Krunic je ukazao da „... je njen spoljni izgled dosta iskvaren naknadnim adaptacijama, kao što su i slikarije premazane krečom. Zgrada je 'zaštićena', ali ta činjenica nimalo ne zaustavlja proces njenog polaganog propadanja.“ (Kronic 1977:244) Danas, 37 godina pošto je Krunic napisao ove redove, kuća

³⁰ Zlatkovićevi radovi objavljeni su u brojevima 31, 34 i 35-36 Pirotskog zbornika koji je u elektronskoj formi dostupan na stranici Narodne biblioteke Pirot <http://www.nbpi.org.rs/ostalo/digitalizacija>

³¹ Opis kuće dat je i na Internet stranici Muzeja Ponišavlja www.muzejpirot.com

„Bela mačka“ je gotovo u potpunosti ruinirana iako su je mnogi naši ispitanici naveli kao jedan od najznačajnijih simbola grada. Za kulturno dobro proglašena je 29. 03. 1953. g. a za spomenik kulture od velikog značaja utvrđena je 29. 03. 1979. g. U Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 298.

Kuća Stojana Božilovića Belog podignuta je posle 1840. g. od bondruka u narodnom balkanskom stilu. Za kulturno dobro – spomenik kulture proglašena je odlukom SO Pirot br. 02-020/129-81 a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara ova kuća je upisana pod brojem SK 2071.

Zgrada apoteke Karlo Skacel je prva namenski projektovana poslovno - stambena zgrada u Pirotu a podigao ju je apotekar češkog porekla Karlo Skacel tokom 1912. i 1913. g. Projektovana je i izvedena kao zgrada u nizu, postavljena neposredno na regulacionu liniju ulice. U dekorativnoj obradi, zajedno sa klasičnim, neorenesansnim i neobaroknim stilskim elementima, korišćena je plitko stilizovana secesijska plastika. Ova zgrada je 21. 07. 1977. g. proglašena za spomenik kulture a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 464.

Zgrada Gimnazije u Pirotu građena je u periodu 1904-1907, prema projektu arhitekta Milorada Ruvidića. Bočna krila zgrade dograđena su 1920. i 1921. g. Zdanje je izgrađeno u duhu akademske arhitekture neorenesanse. Za kulturno dobro – spomenik kulture proglašena je odlukom SO Pirot br. 02-020/44-89 a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 940.

Uz zgradu Gimnazije 1920. i 1921. g. izgrađena je fiskulturna sala, poznata kao Sokolana jer su njenu izgradnju inicirali i pomogli članovi Sokolskog društva „Dušan Silni“ osnovanog 1903. g. U njoj arhitekturi vidi se uticaj neorenesanse, a najviše u profilisanom prozorskom okviru, horizontalnog potprozorskog venca sa konzolama u zoni otvora i natprozornog venca sa imitacijom ključnog kamena.

Zgrada Okružnog načelstva sazidana je krajem XIX veka za potrebe Okružnog načelstva. Danas je u njoj smešten hotel „Gali“. Za kulturno dobro – spomenik kulture proglašena je odlukom SO Pirot br. 02-020/45-89 a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 941.

Zgrada Opštinskog suda – Okružno zdanje načelstva zidana je u periodu 1910 – 1912. godine, a prema namenskom projektu arhitekta Aleksandra Jankovića. Stilski su uočljive različite inspiracije u okviru opšteg akademskog klasicističkog, neorenesansnog i neobaroknog komponovanja. Zgrada je za kulturno dobro – spomenik kulture proglašena odlukom SO Pirot br. 02-020/46-89 a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisana je pod brojem SK 942.

Zanatske i trgovačke radnje na Trgu republike na Tijabari čine ambijentalnu celinu koja je za kulturno dobro proglašena odlukom SO Pirot br. 02-020/127-81 a u Centralnom registru nepokretnih dobara – prostorno kulturno istorijske celine Tijabara je upisana pod brojem PKIC 72. U središtu trga koji je u obliku trougla nalazi se pijaca. Na njenom jugozapadnom kraju stoji česma Guševica, a niz ulice koje čine Trg Republike smeštene su zanatske i trgovačke radnje.

Danas preovlađuju trgovačke radnje, tek je nekoliko zanatlijskih radnji različitih profila ali je arhitektura očuvana.

Na severoistočnom kraju Trga republike na Tijabari smešten je Spomenik oslobodiocima od Turaka. Reč je o kamenom spomeniku na čijem je vrhu bronzana figura sokola. Ona je originalno bila pozlaćena ali je tokom Drugog svetskog rata odneta u Bugarsku. Spomenik je restauriran 1987. godine a za *kulturno dobro – spomenik kulture* proglašen je odlukom SO Pirot br. 02-020/42-87.

Srpsko i Grčko vojničko groblje na Metiljivici. Vojnici III grčke divizije su krajem 1918. g. bili razmešteni po pirotskim selima Izvor, Gnjan, Suvodol i Temska. Neadekvatno opremljeni za način ratovanja na ovom prostoru te za oštru pirotsku zimu, 358 grčkih oficira, podoficira i vojnika je tada nastradalo. Tokom 1923. i 1924. g. njihovi ostaci su preneti pored tijabarskog dela groblja na kome su sahranjeni srpski vojnici. Na površini od oko 500 m² 1924. godine je podignut spomenik od belog mermera u obliku slova T na čijem se vrhu nalazi kameni reljef. Na spomeniku su uklesani i stihovi koji slave bratstvo srpskog i grčkog naroda. (v: Lilić 1994). Srpsko i Grčko vojničko groblje na Metiljivici je odlukom SO Pirot br. 02-020/44-87 proglašeno za kulturno dobro – spomenik kulture.

Begov most kod sela Staničenje smešten je na reci Temštici, kraj autoputa Bela palanka – Pirot. Očuvan je samo njegov zapadni deo. Sagrađen je najverovatnije krajem XVII veka, neposredno pred početak austro-turskog rata 1683 – 1690. g., kada je izgradnja prekinuta, i kako se veruje, nikada nije dovršena. Danas je kameni deo mosta u veoma dobrom stanju dok je drveni dograđeni deo u raspadanju.

Begov most je proglašen za spomenik kulture odlukom SO Pirot od 12. aprila 1992. g. a u Centralnom registru nepokretnih kulturnih dobara upisan je pod brojem SK 2090.

Spomenički prostor sa spomen pločom na Kaca Kamenu jeste prostor na kome su tokom Drugog svetskog rata bugarski vojnici pogubili izvestan broj žitelja pirotskih sela, o čemu je građane Pirota obavestio očevidac, jedan bugarski mladić. Na mestu pogubljenja podignuta je spomen ploča oko koje su se tokom '80-ih godina XX veka okupljali i građani Srbije i Bugarske a kako bi komemorirali žrtve fašizma. Spomenički prostor sa spomen pločom na Kaca Kamenu proglašen je za kulturno dobro – znamenito mesto odlukom SO Pirot br. 02-020/43-87.

Pored navedenih objekata nepokretnog kulturnog nasleđa koji su pod zaštitom države, naveli bismo još tri objekta za koje smatramo da zaslužuju pažnju u budućim aktivnostima očuvanja nepokretnog kulturnog nasleđa o njegove integracije u funkciji ostvarivanja socio-ekonomskog razvoja.

Rabenovo zdanje nalazi se u ulici Srpskih vladara. Podigao ga jevrejski trgovac Aron Raben. U prizemlju su bili dućani i kafana, a na spratu četiri stana sa poviše odeljenja. Ispred stanova bili su balkoni od gvožđa. Na jednom od njih šipke su bile savijene tako da označe godinu podizanja - 1883. Od četiri balkona sada postoje samo dva. Potkrovlje je bilo ukrašeno

figurama od maltera (neke se mogu videti i sada), a na ivici krova, u sredini, bile su poređane razne statue od gipsa. U Rabenovom zdanju dok nisu dobile svoje zgrade bile su smeštene Pirotka gimnazija (do 14. 10. 1907. godine kada je preseljena u današnju zgradu), Pirotski okružni sud i Poresko odeljenje za okrug Pirotski. Balkoni zgrade povremeno su služili kao tribine za govornike.

U Rabenovom zdanju do skoro se nalazila velika prodavnica nameštaja. Budući da je još uvek živo sećanje na Rabenovo zdanje kao epicentra društvenog i kulturnog života u Pirotu, te da je sada prostor prazan, moguće ga je koristiti u edukativne i kulturne svrhe.

Tvrđava na Crnom vrhu. Na samom vrhu Stare planine, Crnom vrhu, nalazi se jedna od najbolje očuvanih vojnih tvrđava iz XIX veka. Podignuta je nakon izgubljenog rata protiv Bugara 1885. g. sa namerom da se bolje zaštite istočne granice i nije bilo moguće proći kroz planinski prevoj a da se ona ne vidi. Iako se o njoj veoma malo zna, poznato je da nikada nije služila svrsi u koje je podignuta. Tvrđava je u sistemu prehodne zaštite, ali je njeno stanje sve lošije.

Jevrejsko kupatilo. U centru Pirota, u Jevrejskoj ulici, u dvorištu broja 13 poput oslobođenog parking mesta nalaze se ostaci jevrejskog obrednog kupatila koje se na hebrejskom zove *mikva*. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Nišu je za sada samo postavio zaštitu u vidu greda i nadstrešice kako vremenske prilike ne bi imale veći uticaj na propadanje ovog značajnog svedočanstva o Pirotu kao multikulturalnoj sredini.

Objekti narodne arhitekture takođe predstavljaju važan segment nepokretnog kulturnog nasleđa. Na osnovu podataka datih u literaturi, a naročito opisa datih u promotivnim materijalima TO Pirota, na terenu smo utvrdile da sela Topli Do, Dojkinci i Gostuša jesu ona u kojima je tradicionalna arhitektura u većoj meri očuvana.

Objekti koji za obavljanje poslova potrebnih u privredi a posebno vodenice, valjarice i vunovlačare predstavljaju poseban vid narodnog graditeljstva. Na rekama gornjeg Ponišavlja bilo je 79 vodenica, devet valjarica, sedam vunovlačara i dve hidrocentrale. Najveći broj vodenica bio

je na Dobrodolskoj reci (21), zatim u slivu Jerme (16), na Prisjanskoj reci (14) i na reci Gradašnici (devet).

Petrović (1961) je detaljno opisala dve vodenice na Gradašničkoj reci – Begovu i Bankovića vodenicu i dala konkretan osvrt na mogućnosti njihove konzervacije (koja je preduslov korišćenja u svrhe kulturnog turizma). Među gradašničkim vodenicama je i Šađina vodenica koja je širenjem Pirota postala jedina vodenica u gradu.

Industrijsko nasleđe

Ubrzani razvoj industrije u periodu između dva svetska rata, a naročito otkako je 1935. g. otvorena fabrika gumenih opanaka „Tigar“, uslovili su i povećanje potrebe za većom proizvodnjom električne energije. Tu potrebu su među prvima uočili vlasnici „Tigra“ koji su i inicirali izgradnju hidroelektrane „Temac“. Opis njene izgradnje i elemenata u postrojenju dao je Manić (2006). „Uključena u hidroenergetski sistem Srbije, hidroelektrana 'Temac' radila je neprekidno do maja 1990. g, kada je zbog neekonomičnosti prestala sa radom i konzervisana u radnom stanju.“ (Manić 2006: 25, 28) Muzej nauke i tehnike je 2001. g. Vladi Republike Srbije podneo predlog da se HE „Temac“ utvrdi za spomenik tehničke kulture, ali je i dalje ona samo

pod prethodnom zaštitom. Ipak, HE „Temac“ je 2012. g. uključena u kulturnu rutu *Putevima Tesle i Stanijevića*.

Nematerijalno kulturno nasleđe

Jezik, usmeni i pisani (govor i pismo) jeste osnovni distinktivni vid izražavanja kulture grupe, naroda, ili podneblja, a kao što to slučaj u okruzima Pirot i Montana pokazuje. U razgovorima sa ispitanicima u Pirotu jezik građana Pirotskog okruga (uključujući i meštane susedne opštine Knjaževac) i građana okruga Montane je istican kao veoma važna spona opština Pirot i Montana jer se stanovništvo Pirota i Montane se veoma lako sporazumeva, što olakšava perspektive buduće saradnje ovih opština. U Srbiji, među građanima koji nisu u vezi sa pirotskim krajem, te delovima istočne i južne Srbije, često je mišljenje da se u ovim prostorima govori mešavinom srpskog i bugarskog te da je stoga teže razumljiv.

Usmeno nasleđe u pirotskom kraju neguje se i izražavanjem humora. „Za identifikaciju duhovnog identiteta Piroćanaca humor je značajan ne *samo po tome što otkriva, nego više po onome što zaodeva, pokriva šalom i komikom*. To se najjasnije može videti najpre u dužim šaljivim proznim formama, kao što su priče o životinjama, bajke i novele.“ (Jovanović 2011: 154) Međutim, do punog izražaja usmene tradicije dolazi u kraćim pripovednim formama kao što

su anegdote, šaljive priče, šale i vicevi. „Te brojne vrste privlače pažnju ne samo sadržinom kazivanja, nego privlačne su i po sredstvima kojima se služe u humornim porugama ljudskim i kolektivnim slabostima i manama.“ (Jovanović 2011: 155)³²

Širom Srbije najpoznatija osobina Piroćanaca je štedljivost. Ona je i predmet velikog broja viceva. Ispitanici su bili jednoglasni u tome da im vicevi o Piroćancima ne smetaju sve dok nisu uvredljivi. Nekoliko ispitanika je ukazalo da su upravo teški uslovi života i ishodovali štedljivošću jer se nije zaboravljalo kako se imanje teško steklo. Ispitanici se slažu i sa mišljenjem da su vicevi o Piroćancima postali rasprostranjeniji i zbog pečalbara koji su van Pirota mukotrpno pokušavali da zarade za bolji život svojih porodica. Rasprostranjenost viceva o Piroćancima tako govori o kretanjima stanovništva i društvenim prilikama u pirotskom kraju.

Zanati

Kako je u uvodnom poglavlju ove studije rečeno, u Pirotu i okolini radile su raznovrsne zanatlije: dunderi, grnčari, tesari, drvodelje, kačari, koritari, kolari, stolari, kovači i potkivači, opančari, obučari, ćurčije, abadžije, bojadžije, terzije, krojači, ćilimarke i dr. U uvodnom delu studije pažnja je bila posvećena njihovim organizacionim oblicima a ovde ćemo ukratko predstaviti specifičnosti zanata koji su se održali i početkom XXI veka i to u kontekstu nastojanja da se oni dalje očuvaju kao vid nematerijalnog kulturnog nasleđa.

³² Dragoljub Zlatković je tokom decenija po pirotskim selima prikupio veliki broj šala, pošalica i anegdota koje su većim delom objavljene u izdanjima Pirotskog zbornika. Time je dao značajan doprinos očuvanju usmene tradicije pirotskog kraja.

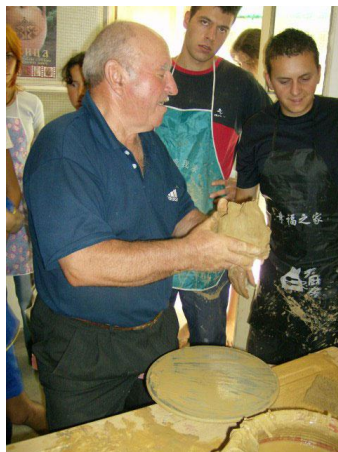
Dunderski zanat

Prikazujući razvoj kuća u Pirotskom kraju Rodić je ukazao na veoma važan činilac u graditeljstvu i celokupne arhitekture XIX veka. „To su majstori graditelji, seljaci i pečalbari ovoga kraja. U objekte materijalne kulture, koja se ogleda u tipovima seoskih kuća, čovek ovoga kraja je na konkretan i vidljiv način utisnuo svoje graditeljsko znanje i umeće. Činjenica je da je seljak-graditelj težio napretku, stvarajući bolje životne uslove ako su mu to dozvoljavale materijalne mogućnosti. Na tom stvaralačkom graditeljskom putu, prihvatio je, koristio i prenosio znanja svojih predaka.“ (Rodić 2010: 114)

Od 2012. godine Centar za nematerijalno kulturno nasleđe i Republički Zavod za zaštitu spomenika kulture otpočeli su rad na realizaciji projekta „Mapiranje narodnih graditelja“ koji uključuje i dundere iz Pirota i okoline, pre svega iz sela Gostuša. Opisujući realizaciju ovog dvogodišnjeg projekta Panić je ukazao na to da narodno graditeljstvo čini „jedan osobeni tezaurus specifičnih znanja, veština, religijskih verovanja i praksi koje spadaju u neizostavni deo srpskog identiteta i *baštine*. U saradnji Centra i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Nišu, od 2012. u selu Gostuša se organizuju letnje škole narodnog neimarstva namenjene pre svega mladim arhitektama i konzervatorima.

Grnčarski zanat

Grnčarski zanat u opštini Pirot jedan je od najdugovečnijih. Petković je navela da su joj tokom terenskih istraživanja na pitanje otkada datira grnčarski zanat odgovarali „odvajkada si“. Petković ističe da za razvoj grnčarstva posebno po oslobođenju od Turaka bila presudna dva razloga: potojanje potrebe za grnčarskim proizvodima i nerazvijenost industrijske proizvodnje. (Petković 1984: 143) Najviše zanatlija grnčara bilo je iz sela Veliki i Mali Suvodol, Gnjalan, Blato, Rasnica, Barje Čiflik, Kostur, Berilovac, Izvor, Poljska Ržana, Trnjane i Veliki Jovanovac. Šegrti iz ovih sela su najčešće išli u Pirot da izuče zanat. Petković je navela tumačenje jednog grnčara koji je kazao da veći broj grnčara u nekom selu nije uzrokovao bolji kvalitet zemlje i materijala već želja za zaradom. „U selu 'jedno drugo gleda'. jedan dečko ode na zanat, izučava ga i vremenom postane majstor, stekne imetak, kupi zemlju – imanje na selu i to je razlog više da očevi pošalju svoju decu na izučavanje grnčarskog zanata. Drugi razlog je, verovatno, i činjenica da je jedino u grnčarstvu, šegrt bio plaćen za pomoć koju je pružao majstoru, odnosno za svoj rad.“ (Petković 1984: 145 – 147) Zanat se učio i diploma se dobijala prema pravilima koje je određivao esnaf. Grnčarski esnaf je u Pirotu postojao i u vreme Turaka ali su po oslobođenju od Turaka, a kako je već u odeljcima posvećenim privredi, svi esnafi bili reorganizovani.

U Pirotu i okolini primetna je bila upotreba sve tri vrste tehnike u izradi grnčarije: grnčarija rađena bez kola (ova vrsta ozrade grnčarije se još zvala i ženskom jer su žene kopale zemlju, pripremale je i oblikovale, te stavljale da se suši ili peče); grnčarija na ručnom kolu (što je tehnika koja se kratko koristila i ta kola nisu bila naročito rasporostranjena); i grnčarija rađena

na nožnom kolu (koja se radi od masne gline bez ikakvih dodataka. Predmeti su manje otporni na vatru i pre svega služe za čuvanje tečnosti. Zapadno od Velike Morave ovu vrstu grnčarije su izrađivali pečalbari iz Pirota.

Grnčari izrađuju predmete za domaćinstvo (razne duboke i plitke sudove), predmete za ličnu upotrebu, ukrasi zoomorfnih i antropomorfnih oblika, predmeti koji se ugrađuju u kuću, zanatska pomagala i muzički instrumenti. Najviše su se pak pravile testije – „stovne“ (za koje se i danas kaže da kada se pije iz stovne ne može da se prolije voda), ibrike, pljoske, bokale, đuvečarke, saksije i sl. Danas grnčarski proizvodi čine deo suvenirske ponude.

Obrada drveta

Obradom drveta bavi se više različitih zanata: tesarski, drvodeljski, kačarski ili pinterski, koritarski, kolarski i stolarski zanat. Ovi zanati su razvijeni zahvaljujući bogatstvu šuma u okolini Pirota. Dogramadžije kako su se zvali tesari u tursko vreme, su obavljali grubu obradu drveta i pripremali građu za pravljenje kuća, naročito krovova. Od alata za obradu drveta su upotrebljavali velike testere, a pored njih i ručno kovane bradve sa širokim sečivima.

Drvodelje su posle primarne obrade drveta sekli, tesali i rendali građu kako za svoje potrebe, takođe i za prodaju. Izrađivali su i drvenu galanteriju. Pravili su najčešće čuture, slanike, zastruge, čaše, tanjire i kašike. Takođe su pravljen vretena i strugovi za vretena, drveni čiviluci, korita za pranje i za svinjokolj, kreveti, klupe, police, tronoške, pa i druge delove nameštaja.

Stolari od nameštaja najčešće prave: stolice, stolove, klupe, krevete, hoklice, tronoške, ormane, plakare, zatim okvire za prozore i vrata, ramove za fotografije. Puno drvo se retko

koristilo zbog skupoće i težine obrade. Takođe su stolari pravili ograde i nadstrešnice za privredne zgrade. Po posebnim zahtevima stolari su ukrašavali nameštaj duborezom. Duborezi su pravljeni isključivo na trpezarijskom ređe na sobnom a najčešće na komadnom nameštaju.

Obrada metala

Obradom metala su se bavili: kovači, potkivači, kazandžije, puškari, zlatari. Sa kovačima su pod jednim krovom radili i potkivači jer je u većini sela a naročito onim manjim, jedan zanatlija zadovoljavao sve potrebe. Stoga su ova dva zanata neodvojiva i njihova se delatnost opisuje zajedno. Kovači su pravili i poljoprivredne alatke i oruđa: oraće sprave, pomagala za drljanje zemljišta, za ubiranje plodova, za transport dobara. Od zanatskih alatki pravili su alate za obradu: metala, kamena, drveta, kože i tekstila. Predmeti enterijera koji su upotrebljavani i ugrađivani u seoske i gradske kuće takođe su pravljeni u kovačkim radionicama: peći od crnog lima, češagije, mašice i delove dolapa. Kovački proizvodi označeni šarajkama su bili oznaka radionice i kvaliteta proizvoda. Barišić je zabeležio da u Pirotu postoje dve kovačke radnje gde se prave i popravljaju gvozdeni predmete kućnog enterijera i eksterijera kao i poljoprivredne alatke.

Kamenorezački zanat počiva na korišćenju kamena vađenog iz kamenoloma ili majdana. Najveći majdan je bio u Temskoj, u blizini manastira, a po okolnim selima ima manjih majdana. „Kamen iz majdana su seljaci najčešće upotrebljavali za zidanje temelja kuća i privrednih zgrada, pokrivanja krovova kuća kamenim pločama, za pokrivanje privrednih zgrada, najčešće staja. Posebna delatnost u kamenorezačkom zanatu je pravljenje i podizanje nadgrobnih spomenika.

Obrada kože

Kožu su obrađivale sledeće zanatlije: tabaci, sarači, opančari, obućari i ćurčije. Koža se dobijala na različite načine, lovom i uzgajanjem stoke. Kada je reč o zanatima vezanim za obradu kože, oni su uglavnom izumreli jer su životne okolnosti promenjene te je prestala potreba za njihovim proizvodima. Tu je pre svega reč o ćurčijском zanatu (proizvodnja predmeta od kože i krzna), tabačkom (priprema kože za dalju obradu) i saračkom (ozrada konjske opreme, bisaga, kožnih opasača sa pregradama, kožnih kesa, pletenih kandžija itd) zanatu. Opanci, iako se više ne koriste kao obuvni predmeti, i dalje se prave u suvenirne svrhe mada nema tačnijih podataka o tome da li je i koliko opančara opstalo u Pirotu.

Ćilimarstvo

Pirotsko ćilimarstvo, odnosno specifičan vid izrade ćilima, istorijski je vezano za grad Pirot i opštinu Čiprovci u bugarskom okrugu Montana. Za razliku od Pirotu u koje su se žene bavile ćilimarstvom isključivo u gradu, u Čiprovcima su ćilime tkale i žene iz nekih sela.

Kada je reč o istoriji ćilimarstva, Filipović je istakao da je ćilimarstvo kulturna tvorevina koja je došla sa istoka, dok Živković i Kostić smatraju da je ono postojalo i ranije, tj. u srednjem veku i pre dolaska Turaka na Balkansko polusotrvu, a da se u vreme turske uprave razvijalo i usavršavalo pod istočnjačkim uticajima. Ćirić (1968: 29-30) razvoj ćilimarstva vezuje za period turske uprave jer podataka i pomena od ranije nema, a najstariji očuvani ćilim se datira na kraj XVIII i početak XIX veka. Petković i Vlatković pak ističu „Pirotsko ćilimarstvo je, međutim, već u XVI veku ušlo u višu fazu razvoja, sa visoko razvijenom proizvodnjom. U vreme dolaska Turaka u ove krajeve već su bili oformljeni tehnika tkanja, razboj i osnovni ornamenti, kao i određeni predmeti: crga i pokrovac.“ (Petković i Vlatković 1996: 16)

Kada je reč o procesu proizvodnje, kvalitet vune je najvažniji. Pirotske ćilimarke ukazuju da je vuna staroplaninskih ovaca veoma kvalitetna zbog planineske ispaše na prostoru koji obiluje raznim vrstama bilja. U tkanju za ćilim korišćen je vertikalni razboj, što čini produkciju specifičnost pirotskog ćilima.

Za pirotke ćilime je „karakteristična: originalnost tkanja (jednaki s obe strane), geometrijski (perpendikularni) oblik šara, snažni kontrasti boja (ali koji se međusobno ne isključuju) i, najzad, poreklo i ime šara.“ (Ćirić 1968: 33) Prvobitne šare su bili trouglovi i rombovi, a kasnije isti u raznim kombinacijama ili u kombinaciji sa kukama i kukicama. Ove prvobitne geometrijske šare najstarijih ćilimova „dale su - u sledećoj fazi - podsticaj, da se istom tehnikom počnu da kopiraju i apliciraju u ćilimu predmeti iz ćilimarkine okoline, koji su se nalazili na dohvata očiju ili ruke. (...) kasnije se javlja izvanredna skala i bogatstvo kombinacija u kojoj preovlađuju biljni motivi. Napokon se javljaju i životinjski motivi, pa, konačno, i scene iz života sa ljudskom figurom.“ (Ćirić 1968: 32-33)

Šare su zapravo bile simboli kojima ćilimarka izražava svoje želje da doprinese prosperitetu porodice, odnosno obezbedi zaštitu svoga doma. Broj ćilima je bio pokazatelj bogatstva porodice. Izvanredna osobenost pirotskog ćilima je ta što se šare uče napamet. Tako veština mlade ćilimke da iztka ćilim zapravo jeste dokaz njene inteligencije. Znanja i veštine neophodne za izradu ćilima prenošene su devojčicama čim bi one počele da stasavaju za udaju.

Činjenica da su se šare učile napamet, kao i činjenica da sam proces tkanja nije jednostavan fizički posao, te, najzad, činjenica da su danas primanja ćilimarki nešto malo veća od minimalne zarade, deluju prilično obeshrabrujuće za mlade Piroćanke da se late ćilimarstva.

Pirotsko ćilimarstvo uvršteno u Nacionalni registar elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa.

Kako je već rečeno, proizvodnja ćilima jeste spona Pirota i (okrug) Montane jer je ćilimarstvo takođe razvijano i u Čiprovcima (opština u okrugu Montana, sa severoistočne strane Stare planine). Budući da je Pirot bio glavni centar za distribuciju ćilima, te da su Piroćanke izrađivale kvalitetnije ćilime, ćilimarstvo u Čiprovcima **može se označiti kao pirotsko** (can be labled as Pirot-style kilim making).

Gastronomija

Pirotski kraj poznat je i po gastronomskim specijalitetima. Tu se pre svega ističu kačkavalj i peglana kobasica mada se na pirotskom meniju nalazi i veliki broj drugih specijaliteta.

Kačkavalj

Na teritoriji Stare planine, do pre 15 godina pravljen je jedan od najkvalitetnijih sireva na svetu. Ovaj sir se zvao Staroplaninski kačkavalj ili Pirotski kačkavalj i predstavljao je jedan od najvažnijih izvoznih proizvoda Srbije, a zanimljivo je dodati da je 60.-ih godina XX veka ovo bio sir koji se najviše koristio u ishrani u Beloj kući.

Stručnjaci Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu u saradnji sa stručnjakom Fonda za razvoj poljoprivrede opštine Pirot i Instituta za molekularnu genetiku i genetičko inženjerstvo 2012. godine su sačinili *Glavni elaborat o zaštiti oznake imena porekla Pirotskog kačkavalja od kravljeg mleka*.³³ U njemu je detaljno opisan tehnološki proces proizvodnje pirotskog kačkavalja od kravljeg mleka. Iako se prva faza izrade a na osnovu komzitnog karaktera mleka zapravo ne razlikuje od proizvodnji drugih vrsta sireva, razlike se javljaju u drugim fazama proizvodnje. Ukupno posmatrano, kora Pirotskog kačkavalja je izražena, ali sir može biti i bez kore ili sa ujednačenom tankom korom ako mu je površina zaštićena odgovarajućim premazom ili folijom, što mora obezbediti očuvanje kvaliteta kačkavalja i zdravstvenu ispravnost. Boja kore je svetložuta do zlatnožute. Struktura i konzistencija testa je monolitna, delimično lisnata i elastično - plastična. Boja testa je svetložuta do intenzivno žuta. Pirotski kačkavalj na preseku nema šuplike, ali može imati manji broj sitnih pukotina nastalih tokom obrade.

³³ Elaborat je dostupan na stranici http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ogp/G%2061%20Pirotski%20kackavalj%20od%20kravljeg%20mleka.pdf Stranica je posećena 30. 08. 2014.

Pirotski kačkavalj od kravljeg mleka odgovara standardu JUS E.C2010 –A. U ovom trenutku licencu ima jedino Mlekarska škola koja ima i prodajni objekat u centru Pirota. U njemu, kao i u nekoliko drugih objekata se takođe prodaje i kačkavalj od ovčijeg mleka.

Pirotski kačkavalj je na predlog SO Pirot i Muzeja Ponišavlja uvršten u Nacionalni registar elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa.

Peglana kobasica je specijalitet koji se izrađuje od kombinacije ovčjeg, telećeg (ili junećeg) i kozjeg mesa, mada postoje i kombinacije sa magarećim mesom. Svinjsko meso se ne koristi zato što se brže kvvari, ali se za „pakovanje“ mogu koristiti i svinjska creva. Veoma je važno da meso nema žila, tako da se koristi samo meso najboljeg kvaliteta. Po početnoj obradi mesa (odvajanja eventualnih žila masnoća) i dodavanju začina (so, aleva paprika, biber, beli luk, eventualno lorber i bosiljak) se pakuje u creva i suši na promaji oblikovana u karakterističnom vidu potkovice. Već posle drugog dana počinje da se pegla staklenom flašom napunjenom vodom sobne temperature a ta procedura se ponavlja svakoga dana, jedan put dnevno. Prema informaciji g. Stankovića vlasnika kafane Dvojka koji je među najzaslužnijima za očuvanje pirotke peglane kobasice, period sušenja je 40 dana a temperatura mora biti između – 5 i +5°C. Stoga se ona i pravi od pozne jeseni do početka zime. G. Stanković nam je takođe ispričao da je

pirotska peglana kobasica stara makar 400 godina a prema jednoj verziji nastala je tako što su je Tatarski konjanici u turskoj vojsci nosili pod sedlom.

Jela

Od jela za doručak i danas je među najomiljenijima kačamak, a pored njega i tzv. „prženo“ (povrće, a naročito paprike, proprženo sa jajima i sirom, veoma nalik satarašu), mada Šarac – Momčilović³⁴ ističe da se naziv „prženo“ koristi i za belmuž (jelo od topljenog mladog ovčjeg sira).

Pored kačkavalja, od mleka se pravi i vurda – sitan sir koji se jede i samostalno ali i u kombinaciji sa alevom paprikom i drugim začinima kao urnebes salata. Kao vrsta salate služi se i „ceđeno mleko“ (kako se u Pirotu naziva kiselo mleko ili mileram) sa paprikom.

Danas, a kada je reč o kuvanim jelima, najpopularniji su sarmice u lozi sa ovčjim ceđenim mlekom; punjene paprike (sveže i sušene), svadbarski kupus, pasulj (čorbast i prebranac), kao i druge vrste variva (boranija, grašak, itd) u kombinaciji sa ili bez mesa. Među omiljenim jelima je i *podrobica* (koja se u drugim krajevima Srbije zove jagnjeća sarmica) koja se takođe jede uz ceđeno mleko.

³⁴ Шарац – Момчиловић Вера. 2010. „Традиционална и савремена исхрана становника општине Пирот“. Гласник Етнографског музеја 74/1. Београд: Етнографски музеј, стр. 317 – 408

Piroćanci ističu da je njihov roštilj najbolji, a potvrda ovim pretenzijama nalazi se i u činjenici da takmičenje u spravljanju roštilja koje se u Pirotu organizuje kao godišnja manifestacija početkom avgusta meseca izaziva veliko interesovanje i Piroćanaca i građana drugih mesta u Srbiji, kao i velikog broja građana Bugarske. Roštilj je i najtraženiji subotom kada veliki broj građana Bugarske dolazi u Pirot na pijačni dan i u obilazak manastira (naročito Poganovskog).

Na žalost, veliki broj turista zainteresovanih pre svega za specijalitete sa roštilja odražava se na to da ova vrsta jela dominira na menijima pirotskih restorana, dok su druga jela, a naročito kuvana, teža za pronaći.

Kontekstualna analiza nasleđa u Montani i Pirotu u funkciji izrade zajedničkog programa zaštite i održavanja kulturno-istorijskog nasledja u prekograničnom regionu

Sumirano posmatrano, i u Pirotu i u Montani prepoznaje se značaj prirodnog nasleđa a naročito Stare planine (u Pirotu na primer Visok, Vidlič, Tri čuke, itd; u Montani vrhovi Kom, Todorine kukle). U Srbiji ona je proglašena za Park prirode dok su u Bugarskoj neki njeni delovi uvršteni u UNESCO MAB direktorijum rezervata biosfere. Hidrološka mreža Stare planine oblikovala je impresivne predele - vodopade (Kurtulski skok, Čunguljski skok, itd u Pirotu, dok se u Montani ističu Hajdučki vodopadi), klisure (Vlaška klisura, Vladikine ploče, klisura podno Todorinih kukli, itd) i pećine. Hidrološki resursi i u Montani (Varšec) i u Pirotu (Dag-banjica, Zvonačka banja) deluju podsticajno za razvoj banjskog turizma .

Kada je reč o nepokretnom kulturnom nasleđu u opštini Pirot nalazi se 26 objekata pod zaštitom Republike Srbije. Jedan objekat (kuća Hristića) kategorisan je kao spomenik od izuzetnog značaja dok su četiri spomenika od velikog značaja; jedan je zaštićen kao znamenito mesto, jedno kao prostorno kulturno istorijske celine a ostali kao spomenici kulture. Pored njih, za pirotski kraj je značajan Manastir sv. Jovana Bogoslova u Poganovu koji je takođe pod zaštitom Republike Srbije kao spomenik kulture od velikog značaja.

U opštini **Montana**, a budući da se sistem zaštite nasleđa u Bugarskoj donekle razlikuje od sistema u Srbiji (na primer u Bugarskoj lokalni muzeji obavljaju i delatnost koju u Srbiji obavljaju zavodi za zaštitu spomenika), te da se objekti kulturnog nasleđa klasifikuju u dve grupe (nasleđe od nacionalnog i nasleđe od lokalnog značaja), ovde treba konstatovati da je na teritoriji Montane, a kao nasleđe od nacionalnog značaja, zaštićeno 34 objekata od kojih su dva objekti narodne arhitekture, šest je sakralnih objekata (crkava i manastira), 13 su arheološka nalazišta (pre svega je reč o mogilama (grobnicama), antičkom nasleđu te po jednom objektu datovanim u praistorijski period i srednji vek), a 13 su objekti od istorijskog značaja.³⁵ Za razliku od Pirota u

³⁵ Videti link na sajtu Ministarstva kulture Republike Bugarske
<http://mc.government.bg/images/NPK/MONTANA.pdf> Stranica je posećena 05. 09. 2014. godine

kome se obročni krstovi lokalno prepoznaju kao značajni reprezentivi religijske prakse ali nisu pod zaštitom, u Montani je veliki broj obroka zaštićen kao objekti od lokalnog značaja.

Različite forme nematerijalnog kulturnog nasleđa prepoznaju se pre svega kao elementi koji oblikuju imidž gradova (i prostora oko njih – opština) nego kao delovi nasleđa čijem je očuvanju potrebna posebna pažnja. Povoljno je pak to što su udruženja građana i druge privatno privredne organizacije (uključujući i malu privredu) uočili da nasleđe poput gastronomije i zanata predstavlja potencijalni distinktivni kvalitet koji može obezbediti održivost na duže staze.

Problemi koji se u Montani javljaju a u pogledu očuvanja nasleđa jesu nedovoljno prepoznavanje nasleđa kao razvojnog resursa (što za posledicu ima i veći broj tzv. „divljih arheologa“ koji svojim interesovanjem za nasleđe a zarad lične koristi zapravo uništavaju objekte, v: Zlateva and Zlateva), te nepostojanje lokalnih strategija očuvanja nasleđa što se ogleda u tome da opštine veoma malo izdvajaju za projekte očuvanja nasleđa osim ako donosioci odluka ne percipiraju određeni objekat ili element kao posebno važan. Slični problemi javljaju se i u Pirotu. Ove observacije mogu se sažeti u tabelu SWOT analize:

Prednosti (Strengths)	Nedostaci (Weaknesses)	Mogućnosti (Opportunities)	Pretnje (Threats)
Arheološko nasleđe	Nedovoljna istraženost (naročito Pirot); divlji arheolozi (i Pirot i Montana)	Arheologija zajednice; Arheološke kulturne rute	Izostanak lokalnih politika nasleđa
Tvrđave	Povezanost sa drugim elementima nasleđa; loše stanje tvrđave na Crnom Vrh	Sadržaji vezani za razvoj kulturnog turizma	Nedostatak sredstava za renoviranje
Industrijsko nasleđe (HE Temac uvrštena u ruti <i>Putevi Tesle i Stanojevića</i>)	Nedovoljno prepoznato kao nasleđe	Adaptacija rute <i>Putevima Tesle i Stanojevića</i> u funkciji promovisanja drugih	Nerazumevanje (naročito donosioca odluka i stručnjaka u ustanovama kulture) zašto je industrijsko nasleđe

		vidova industrijskog nasleđa („Tigar“, „Prvi maj“, akumulacija „Ogasta“)	važno
Ambijentalne celine	Preventivna zaštita nije dovoljno razvijena; Politika prostornog planiranja često trpi promene.	Edukativni programi i projekti	Nepoznavanje ranijih shema organizacije prostora; Nekonsistentnost politika prostornog planiranja
Primeri urbane i ruralne arhitekture	Oronulo stanje	Preispitivanje postojećih i identifikovanje potencijalnih sadržaja u funkciji kulturnih ruta (odredbe o izgradnji)	Davanje prednosti jevtinijim rešenjima može samo kratkoročno poboljšati stanje. Za dugoročno korišćenje ovih resursa treba imati na umu i održavanje.
Nematerijalno kulturno nasleđe – elementi pod zaštitom	Neusaglašenosti Pirot – Montana; plasman proizvoda (ćilimi, grnčarija, kačkavalj)	Zajedničke radionice; zajednički nastupi na međunarodnim sajmovima (kulture i turizma); Zajednički sajam; Povezivanje sa klubovima iseljenika; On – line prodaja.	Izostanak značajnije podrške lokalnih i nacionalnih donosioca odluka naročito u pogledu plasmana zanatskih proizvoda može voditi ka izumiranju zanata.
Manifestacije (Montana – muzika; Pirot – gastronomija)	Slabije veze sa drugim segmentima nasleđa; površno učešće turističkih organizacija u segmentu promocije ako turistička organizacija nije glavni organizator	Povezivanje u projektima kulturnih ruta; Povezivanje sa klubovima iseljenika.	Inertnost u intersektorskoj saradnji
Veza gastronomije i male privrede (Pirot)	Slabija veza gastronomije kao nasleđa i male privrede (Montana)	Razmena iskustava i zajednički poduhvati	Fokus na jednu vrstu hrane (roštilj) vodi zapostavljanju drugih jela
Ustanove kulture (projekti <i>Via militaris</i> Doma kulture u Pirotu,	Inertnost; nedovoljno razvijene veštine u interpretaciji nasleđa;	Povezivanje sa drugim ustanovama i u oblasti kulture i u	Konzervativnost / shvatanje zaštite u

digitalizacija zavičajne zbirke Nardone biblioteke u Pirotu; kampovi narodnog graditeljstva u Gistuši koje organizuje Zavod za zaštitu spomenika kulture u Nišu)	zastarele muzejske postavke; samo biblioteka i muzej imaju sajtove (Piroto) Odsustvo digitalizacije (Montana);	oblasti turizma; Nove postavke muzeja; Proaktivne Internet prezentacije ustanova; Razvijanje digitalne platforme za povezivanje biblioteka i arhiva.	tehnicističkom smislu
Stara planina (Srbija – Park prirode; Bugarska – UNESCO MAB)	Ideje i inicijative umesto osmišljenih programa i turističkih proizvoda	Srbija – UNESCO MAB; Zajedničke hiking ture; Eko turizam	Masovni turizam
Hidrologija; prepoznavanje kulturnog nasleđa u vezi sa korišćenjem hidroloških resursa (Varešc Montana)	Nekaptirani izvori i oslanjanje na prirodu za formiranje virova i bazena za kupanje	Banjski turizam	
Poljoprivreda i stočarstvo (preduslovi za zanate i gastronomiju); Strategija razvoja poljoprivrede (Piroto)	Depopulacija opština; smanjenje stočnog fonda	Organska proizvodnja; sakupljanje gljiva i šumskog voća; Uključivanje u programe za povećanje stočnog fonda	Dalje odseljavanje stanovništva
NGO projekti u oblasti očuvanja prirode i negovanja kulturnog nasleđa te kulturnog turizma (na primer projekti: „Upoznaj svoj zavičaj“ Udruženja Logos; Festival „Osveženje“ NVO „Osveženje“; „Imamo potencijale, iskoristimo ih“ Udruženje „Grlica“, itd)	Institucije uglavnom formalno uključene dok je suštinska i potpunija podrška sporadična.	Veća podrška suštinska podrška institucija i aktivni angažman tokom čitave realizacije projekata.	Nedovoljno razumevanje značaja i uloge civilnog društva naročito od strane institucija
Turističke organizacije; Nasleđe prezentovano u turističkim prospektima	Promocija bez uvida u realno stanje (Vetrena dupka);	Razvoj ponude za putnike u tranzitu; jasna signalizacija ka objektima gde je	Slabljenje intersektorske saradnje; „u se i u svoje kljuse“ mentalitet;

	Valorizacija	moguće kupiti zanatske proizvode i upoznati se sa zanatima; uključivanje na međunarodne Internet forume i povezivanje sa sajtovima poput Trip Advisor; monitoring	Odsustvo monitoringa.
Opštine – strategije (Strateški akcioni plan SO Pirot, Strategija lokalnog ekonomskog razvoja; Strategija razvoja GIS opštine Pirot, Lokalni plan akcije za decu Pirot, Strategija socijalne zaštite, itd. Opštinski plan razvoja Montane 2007 – 2013, itd	Ne pominjanje kulture (Pirot); Homogenost institucija (Montana)	Povezivanje strategija sa ovom studijom	Formalno prihvatanje studija; Odsustvo interesovanja stejkholdera da se sačine strategije i na nivou opština pojedinačno i na zajedničkom nivou

Eko turizam jeste forma turizma koja počiva na interesovanju posetilaca da upoznaju prirodne vrednosti (kako lepote pejzaža tako i proizvode nastale zahvaljujući blagodetima prirode na određenom podneblju) ali i doprinesu očuvanju prirodnog nasleđa razumevajući ga kao vitalno važno ne samo za određeno podneblje već i za čitavu planetu. U tom smislu, prirodno nasleđe Stare planine omogućava uspostavljanje pešačkih (hiking) tura koje bi bile u funkciji integrativne promocije nasleđa. Kao konkretan primer u Pirotu se može uzeti selo Topli Do. U njemu su veoma dobro očuvani objekti narodnog graditeljstva a u blizini se nalazi tri vodopada: Čunguljski skok, Piljski vodopad (oba na Toplodolskoj reci) i Kurtulski skok (na Javorskoj reci). Do ovog sela se teže dolazi jer je put uzan i mogu proći samo automobili i kombiji (mini busevi). Takođe, do vodopada je moguće doći samo pešice zbog čega i naglašavamo mogućnost **hiking** (pešačkih) tura. Što se tiče pešačkih staza do vodopada, potrebno ih je raščistiti i obeležiti, te postaviti kante za smeće a što se tiče graditeljskog nasleđa potrebno je edukovati meštane i radnike prodavnice u centru sela da umeju da pruže osnovne informacije i upute ka

reprezentativnim objektima, a takođe, i ka pešačkim stazama koje vode do vodopada. Sličnu mogućnost pruža i selo Dojkinci.

Kada je reč o pešačkim turama mogućnosti pružaju i klisure (npr. Vladikine ploče) i pećine, s tim da se prema navodima ispitanika na primer pećina Vetrena dupka promoviše u prospektima Turističke organizacije ali je ona u realnosti teško dostupna i postoji mogućnost da ako se do nje dođe sa strane Pešterice upadne pravo u jamu, što zahteva poseban oprez prilikom posete pećini.

Zajednička mogućnost za pešačke ture na prostorima Pirota i Montane pruža predeo Tri čuke jer se s jedne strane nalazi u Srbiji (Piroto) a s druge u Bugarskoj (Montana). Planinarsko društvo „Vidlič“ iz Pirota je pokrenulo ideju za obeležavanje staza i formiranju zajedničke ture sa planinarskim društvima iz Montane, ali ta ideja još uvek nije realizovana.

Takođe, budući da se i u Pirotu i u Montani prepoznaje značaj obročnih krstova, te da u ataru svakog sela u Pirotu i Montani postoji makar po jedan obročni krst koji svedoči o specifičnom vidu religijske prakse, moguće ih je uklopiti u pešačke ture. Pritom, sa meštanima treba razmotriti mogućnost da se eventualnim posetiocima ukoliko se u selu nađu u vreme

proslave seoskog patrona („zavećina“) ili u vreme proslave sveca kome je obrok posvećen, omogućiti prisustvo na ovim svetkovinama.

U svakom slučaju, važno je insistirati na pešačkim turama zato što one obezbeđuju dugoročniju održivost naročito prirodnih resursa i ne insistirati na većim investicijama osim popravke postojećih puteva a makar dok se ne pokažu efekti pokrenutih aktivnosti. Posetioce treba ohrabrivati da svoje impresije i komentare postavljaju na referentim sajtovima kao što su *Trip Advisor*, *Lonley Planet*, *Rough Guide*, itd jer se na taj način mogu uočiti stvarni efekti pokrenutih aktivnosti na osnovu kojih potom treba razmotriti opcije većih investicija.³⁶

Verski turizam je danas razvijen i to više u Pirotu nego u Montani jer svakog vikenda veliki broj građana Bugarske dolazi u Pirot a među mestima koje posećuju su manastir sv. Bogorodice u Sukovu, Manastir sv. Jovana Bogoslova u Poganovu te manastir sv. Đorđa u Temskoj. Obrnuta kretanja, tj. da građani Srbije posećuju sakralne objekte u Bugarskoj su retka i pre svega usmerena ka Rilskom manastiru (koji ne pripada Montani ali je na putu ka Grčkoj, jednoj od najznačajnijih destinacija turista iz Srbije). U slučaju Pirota, potrebno je dakle uložiti napora da se posetioци ohrabre da upoznaju i druge kvalitete (i prirodne i kulturne) Pirota, dok je u slučaju Montane očigledno potrebno preispitati dosadašnje pristupe jer se u prezentacijama Montane sakralni objekti navode kao atrakcija, po svoj prilici samo za posetioce iz Bugarske.

Budući da mnogi narodi Evrope i Mediterana (dakle uključujući Malu Aziju i Severnu Afriku) dele zajedničku prošlost i mnoge elemente nasleđa, razvijen je koncept kulturnih ruta. U ovom trenutku na prostoru optine Pirot, a kako je već rečeno, HE „Temac“ je uvrštena u rutu „Putevima Tesle i Stanojevića“ čiji je cilj popularizacija **industrijskog nasleđa**. U opštini Pirot fabrike “Tigar” (naročito stara fabrika u kojoj se i danas izrađuju gumene čizme) i „Prvi maj“

³⁶ Nastojanja Republike Srbije da potakne razvoj seoskog turizma ogledala su se u subvencionisanim kreditima za građane koji su posedovali objekte koji su mogli da se adaptiraju u svrhe seoskog turizma (da investiraju u adaptaciju). Međutim, izostala je sistemska podrška u strateškom plasiranju adaptiranih objekata na turističkom tržištu, a rezultat toga je da se većina investicija realizovanih tokom druge polovine prve decenije XXI veka nije počela vraćati ni posle pet godina od izvršenog (privatnog) ulaganja.

pružaju mogućnosti za bolje upoznavanje sa procesom industrijalizacije (u Srbiji). U Montani, veštačka akumulacija Ogasta pre svega se promoviše kao lep krajolik ali nedostaju naznake o razlozima njenog stvaranja i procesu razvoja njenog korišćenja. Problem se dakle i u Pirotu i u Montani ogleda u neprepoznavanju industrije kao dela nasleđa, a u njegovom prevazilaženju ključno je ulaganje napora da stakeholders razumeju da je industrijsko nasleđe takođe važan segment nasleđa.

Kako je već u početnom delu ukazano, na razvoj industrije najviše je uticalo visoko razvijeno zanatstvo. Među zanatima posebno se pak ističe ćilimarstvo koje je i među najvažnijim sponama Pirota i Čiprovaca (okrug Montana). U tom smislu pruža se mogućnost kreiranja rute kreativnosti – **Rute ćilimarstva i kreativnih veština**. Kroz nju bi se ćilimarstvo turistima predstavilo kao tradicionalni ženski zanat kroz nekoliko modela: demonstracija procesa proizvodnje ćilima; prezentacija simbolike motiva i šara; priče o ženama tkaljama i istorija ćilimarstva kroz istoriju, motivi ćilima primenjeni u savremenoj umetnosti i odevanju, ponuda suvenira i dr. Poseban sadržaj predstavljale bi radionice za turiste na kojima bi mogli da se okušaju u tkanju, odnosno za one koji duže borave u Pirotu ili Čiprovcima budu organizovani višednevni kursevi. U ovaj turistički proizvod moguće je uključiti i druge tradicionalne veštine kao što je grnčarstvo, ali i one veštine / zanati koji su već izumrli, a koji se kroz različite modele interpretacije (demonstracija veština, video prikazi i sl.) mogu oživeti za potrebe turizma, a u tome digitalizacija zavičajne zbirke koja sadrži publikacije vezane za istoriju i proces rada u ćilimarstvu čini dodatnu prednost. Uključivanjem dizajnera, primenjenih umetnika, etnologa, turizmologa i drugih zainteresovanih stručnjaka iz prekograničnih područja potrebno je kreirati sadržaje ove rute, mapirati turističke lokacije, izraditi knjigu standarda za suvenire i sve druge elemente neophodne za razvoj jedinstvenog turističkog proizvoda. Slabost koja se može pretvoriti u pretnju (izumiranje ćilimarstva) jeste plasman proizvoda. Ruta bi savremenim predstavljanjem na Internetu doprinela i unapređenju plasmana ćilima ali i drugih zanatskih proizvoda pre svega kroz platformu za *on-line* prodaju konkretnih proizvoda (na primer pirotskih i čiprovačkih ćilima ali i grnčarskih proizvoda i sl). U prilog ovoj mogućnosti ide i dolazak internacionalnog sistema *Pay Pal* u Srbiju a koji je već prisutan u Bugarskoj. Takođe, u promociju ove rute treba uključiti klubove iseljenika u evropskim i svetskim državama jer oni

mogu biti i kanal za distribuciju ćilima i drugih zanatskih proizvoda. Najzad, treba razmotriti mogućnosti da se ćilimi plasiraju i u državama u kojima je islam preovlađujuća religija³⁷.

Kada je reč o prednostima Pirota i Montane ističe se i veliki broj arheoloških nalazišta koje omogućavaju iniciranje **Rute arheološkog nasleđa**. Reč je o kompleksnoj ruti koja spaja na primer tvrđave Pirotski grad, Tvrđava na Crnom vrhu u Pirotu te Kaleto i *Castra Ad Montanezium* u Montani, kao i sakralne objekte u kojima su prilikom istraživanja pronađeni razni arheološki materijali. Kroz ovu rutu bi se na svojevrsan način “pričala” istorija ova dva regiona, kulturne migracije i interakcije naroda koji su kroz epohe naseljavali ove prostore. Kako su mnogi od arheoloških lokaliteta nedovoljno istraženi i konzervirani preduslov njihovog korišćenja u turističke svrhe pretpostavlja aktivnosti konzervacije i zaštite. U tom cilju je moguće organizovati arheološke volonterske kampove koji su istovremeno i vid turističke ponude. Takva vrsta kampova mogla bi se na tržištu ponuditi kao turistički aranžman za studente i stručnjake iz oblasti arheologije i drugih srodnih disciplina, ali i one turiste ljubitelje arheologije koji žele aktivno da provode svoj odmor.³⁸ Kampovi bi se organizovali uz nadzor stručnjaka iz nadležnih ustanova (muzeji, zavod za zaštitu spomenika, Arheološki institut SANU, Odeljenje za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Odeljenje za arheologiju Univerziteta u Sofiji, Nacionalni institut za arheologiju Bugarske Akademije nauka i umetnosti itd), a doprineli bi kako popularizaciji arheološkog nasleđa Montane i Pirota tako i boljem razumevanju arheološkog nasleđa od strane omladine u lokalnim zajednicama Montane i Pirota. Ovaj poslednji naveden doprinos bi još omogućio stvaranje stubova odbrane lokaliteta od tzv. „divljih“ / “amaterskih“ arheologa koji nestručnim radom i težnjom da ostvare pre svega ličnu korist nanose štetu i objektima nasleđa ali i zajednicama koje u blizini žive. Tako zapravo, kroz stručno vođstvo, arheološki kampovi najzad mogu pružiti i osnovu za razvoj koncepta *arheologije zajednice*, tj. samostalnih poduhvata kroz koje se istražuju i čine pristupačnim lokalno arheološko nasleđe. Ovaj koncept prikazuje emisija britanskog Channel 4 *Time Team*³⁹.

³⁷ Treba imati na umu da su vekovima glavne mušterije za ćilime bili Turci i drugi muslimani koji su se kretali Carskim drumom.

³⁸ Arheološki kampovi su vrlo popularni u celoj zapadnoj Evropi, od Italije i Austrije do Skandinavije i Britanije. Najveći i najpoznatiji takav projekt započet je 1964. godine kao pokušaj rekonstrukcije sela iz gvozdenog doba na lokaciji blizu danskog gradića Lejre. Taj je poduhvat ujedno i odličan primer usklađivanja (i nadopunjavanja) turističke ponude i naučno-istraživačke misije.

³⁹ *Time team* je emisija u produkciji *VideoText Communications Ltd* i *Picturehouse Television Co. Ltd* a naručilac je bila britanska televizijska stanica Channel 4. Reč je o serijalu emitovanom od 1994. do 2013. godine u kome tim stručnjaka (arheologa, geofizičara i geologa) u saradnji sa lokalnim stanovništvom u roku od tri dana sprovode

U suštini, osnovna njena prednost jeste animiranje lokalnih zajednica i aktera u njima da unaprede svoj odnos prema nasleđu a u tome im pomažu stručnjaci / profesionalci u oblastima arheologije, geologije i geofizike. Da osnova za iniciranje arheologije zajednice postoji, svedoči i veliki broj izdanja mesnih zajednica o nasleđu svojih sela, kao i interesovanje koje je izazvala realizacija projekta Udruženja „Logos“ *Upoznaj svoj zavičaj*. Najzad, još jedna korist emisije *Time Team* ogleda se u činjenici da je nekoliko epizoda bilo posvećeno rimskom nasleđu te su grafički prikazani izgled rimskih *manasios* i *mutationes* koji se sreću i na prostoru Montane i na prostoru Pirota, a pošto su ovi objekti isto izgledali širom Rimskog carstva (razlikovali su se jedino materijali), ona dakle omogućava da se vidi kako su na primer *manasio* zapravo izgledali i u Pirotu i u Montani.

Arheološka ruta uključivala bi i druge elemente nasleđa koji se nalaze na ruti (gastronomija, legende, mitovi, prirodne vrednosti) kao dodatne turističke sadržaje koji integrišu ovaj proizvod. Kreiranje ovakve rute, pored mapiranja lokaliteta i obezbeđivanja njihove dostupnosti podrazumeva i primenu savremene tehnologije u interpretaciji arheološkog nasleđa kao što su interaktivne mape, 3D rekonstrukcije, video igre i sl. Izrada takvih sadržaja takođe može biti deo zajedničkih projekata aktivnosti Montane i Pirota. Preduslov za aktiviranje arheološkog nasleđa u turističku rutu ogleda se i u razvoju interpretacije nasleđa. Razvoj interpretativnih tema za svaki lokalitet i čitavu rutu predstavljao bi zajedničku aktivnost ključnih stakeholdera iz Pirota i Montane, a pre svega predstavnika sektora kulture i turizma.

U procesu interpretacije nasleđa ključnu ulogu imaju dakle institucije, naročito institucije kulture. Za razliku od institucija u Montani u kojima se, bar sudeći prema njihovom prisustvu na Internetu te navodima u studijama⁴⁰, i dalje neguju stariji principi rada sa sporadičnim i nedovoljno aktivnim percepcijama novih tehnologija, deo ustanova u Pirotu je otpočeo proces transformacije u ustanove koje se bave i zaštitom i integrisanjem nasleđa u procese kulturnog i socio-ekonomskog razvoja na prostoru opštine i okruga. Konkretnije, ustanove su realizovale, ali

istraživanja i sondažna iskopavanja. Lokalitete su predlagali vlasnici imanja, lokalni arheolozi (i profesionalni i amateri), akademici, zainteresovane institucije lokalne vlasti, organizacije civilnog društva i šira javnost. Serijal se u Srbiji prikazuje na kablovskom kanalu *Viasat History*.

⁴⁰ Videti: ОБЩИНСКИ ПЛАН ЗА РАЗВИТИЕ 2007 – 2013 g. http://www.montana.bg/wp-content/uploads/2012/05/Montana_OPR.pdf, Annual Tourism Reporting Template 2012 http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/files/annual_reports/2011/bulgaria_2011.pdf Assessment of National Tourism Development Strategies of Bulgaria http://www.ceeweb.org/wp-content/uploads/2013/02/Final_NTDS-Assessment_Bulgaria.pdf etc.

i dalje realizuju programe kroz koje se građani okupljaju oko tema vezanih za nasleđe (na primer *sedešće* u Muzeju Ponišavlja su svojevrsne tribine usmene tradicije, zatim kamp narodnog graditeljstva koje u selu Gostuša organizuje Zavod za zaštitu spomenika kulture u Nišu), razmatraju opcije savremenih interpretacija nasleđa (projekat Doma kulture *Via militaris*), te obezbeđuju preduslovi za analize i pristupe nasleđu i njegovom korišćenju (na primer digitalizacija zavičajnog odeljenja Narodne biblioteke Pirot). U tome imaju i pomoć civilnog sektora, odnosno udruženja građana su realizovala niz projekata koji su od velikog značaja za razumevanje nasleđa (projekat *Ekološki kamp Stara planina* u Temskoj i već pomenuti projekat Udruženja „Logos“ *Upoznaj svoj zavičaj*), te njegove promocije kroz seoski turizam (projekat izrade baze podataka o domaćinstvima koja mogu učestvovati u razvoju seoskog turizma *Imamo potencijale – iskoristimo ih* koji je iniciralo i sproveo udruženje „Grlica“).

Međutim, ostaje još par preduslova za dalja unapređenja. Pre svega, opštine najpre pojedinačno moraju sačiniti (omogućavajući dalje razvijanje) lokalnih strategija razvoja kulture u kojima bi se definisali strateški pravci delovanja u oblasti kulture i nasleđa, kao i akcioni planovi kojim bi se postojeće vrednosti nasleđa iskoristile kao razvojni reurs. Razvoj lokalne strategije kulture trebalo bi da bude zasnovan na participativnom pristupu, odnosno da u njenom kreiranju

učestvuju svi relevantni stakeholderi. To podrazumeva da pored predstavnika institucija i organizacija (kultura, turizam, obrazovanje, mediji, privreda) kroz različite modele (upitnici, fokus grupe) učestvuju i građani Pirota. U tom smisli značajno bi bilo sprovesti istraživanje o identitetu grada kako bi se mapirale ključni kulturni markeri koje stanovništvo percipira kao identitetsku vrednost stoje lokalne zajednice. Na taj način se dobija šira podrška za implementaciju razvoja kulture grada. Iz tih strategija moguće je inicirati i konkretne projekte koji omogućavaju bolju start-up poziciju za razvoj kulturnog turizma. Među njima se posebno ističu dve komplementarne aktivnosti:

1. Neophodno je za ključne objekte koji se nalaze pod zaštitom izraditi menadžment planove kako bi se objedinilo planiranje, konzervacije, istraživanja, prezentacije i upotrebe nepokretnih kulturnih dobara. Od 2005. g. menadžment plan je neophodan za sva kulturna dobra koja imaju pretenziju da se kandiduju za UNESCO-vu listu svetske baštine. Reč je o strateškom dokumentu koji prepoznaje potencijale zakonom zaštićenog kulturnog dobra i mogućnosti njegovog korišćenja za razvoj lokalne zajednice i šireg okruženja nasleđa (Jokileto 2004). Glavni njegov cilj je da kroz valorizaciju, zaštitu i promociju vrednosti kulturnog i prirodnog nasleđa obezbedi održivi razvoj kulturnog dobra kao mesta koje pruža jedinstveno iskustvo svim posetiocima, a istovremeno aktivno učestvuje u razvoju lokalne zajednice. Budući da se menadžment planovi prave pre svega za kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja, u slučaju Pirota dakle potrebno je sačiniti menadžment planove za: Crkvu sv. Paraskeve u selu Staničenje (veliki značaj), Manastir Temska (veliki značaj), Kuća porodice Hristić (izuzetan značaj), Pirotski grad (veliki značaj), Kuća Panajotovića „Bela mačka“ (veliki značaj). Pritom, a u pogledu ambijentalnih celina treba podsetiti da je Krunić (1977) izložio i danas savremen i aktuelan predlog revitalizacije urbanog tkiva Pirota koji svakako treba imati na umu u budućim aktivnostima u oblasti prostornog uređenja usklađenog sa lokalnom tradicijom.

2. U slučaju Muzeja Ponišavlja, što se u izvesnoj meri odnosi i na muzeje u Montani, neophodno je revidirati stalnu postavku i osavremeniti jer su postavke pravljene još '60-ih i '70-ih godina XX veka a u međuvremenu muzeologija i pristupi prezentaciji muzejskih zbirki su se

razvili korespondirajući sa razvojem savremenih tehnologija. Pre svega reč je o tome da muzejske zbirke omogućavaju da se ispričaju različite priče, uključujući i drugačije verzije jedne priče, te da se stalna postavka koncipira tako da te različite priče mogu da se ispričaju u funkciji koncepta muzeja kao (u ovim slučajevima) lokalnih ustanova u službi negovanja lokalnog nasleđa (koje je takođe i deo nacionalnog i evropskog nasleđa). Pritom, savremene tehnologije naročito kroz proaktivne sajtove doprinose razvijanju mašte posetilaca sajtova koja pak može inspirisati i na fizičku posetu datom muzeju.

Najzad, intersektorska saradnja postoji ali u rudamentarnoj formi i najčešće se svodi na formalnu podršku u odgovarajućem domenu. Intersektorska saradnja koja može pružiti dugoročnije efekte pak podrazumeva zajednički rad turističkih organizacija, ustanova kulture, škola i civilnog sektora i to od ideje do realizacije, dakle u punom ciklusu ostvarivanja određenih ideja za korišćenje resursa nasleđa. Jedna od mogućnosti leži i u na primer zajedničkom zalaganju institucija (turistička organizacija, zavod za zaštitu prirode, muzeji, zavod za zaštitu spomenika, biblioteke, arhiv, opštine, udruženja građana) da se napravi interaktivna video igrica edukativnog karaktera *Life on Old (Balkan) Mountain* kroz koju bi se mladi (od 7 do 77) upoznivali sa predelima, florom, faunom, tradicionalnom arhitekturom, društvenim životom i običajima na Staroj planini. Igrica bi mogla da se postavi na sajtovima ustanova kao besplatna trial on-line opcija s tim da se pun on-line pristup može naplaćivati elektronskim putem ili se cela igrica prodavati u DVD formatu. Suština pak jeste da proaktivan pristup nasleđu uz korišćenje svih pogodnosti novih tehnologija treba da bude jedna od tema za okupljanje kako institucionalnih stakeholders tako i pojedinaca bez obzira na uzrast zainteresovanih za očuvanje nasleđa Pirota i Montane.

U cilju ohrabriranja nastojanja da se nasleđe Montane i Pirota postavi kao katalizator socio-ekonomskog i kulturnog razvoja, navele bismo dva primera uspešnih projekata realizovanih u okruženjima koja su istorijski bila bliska.

Pre svega, u kontekstu razvoja ruta nasleđa, a imajući u vidu geografske sličnosti (tj. činjenicu da planine i hidrološki resursi dominiraju predelima) te činjenicu da je takođe reč o multikulturalnoj sredini, podsticajan je projekat *Heart of Istria: Baština i umjetnost Istre* koji je

osmišljen s idejom otkrivanja skrivene strane kulturne baštine Istre na način koji predstavlja prekograničnu saradnju institucija, naučnika, kulturnih i turističkih radnika, osiguravajući istovremeno očuvanje i oživljavanje kulturne baštine i njenu veću vidljivost. Projekt je sufinansiran sredstvima Evropske Unije putem inicijative INTERREG IIIA Program za susjedstvo Slovenija – Mađarska - Hrvatska 2004 - 2006.⁴¹ Cilj projekta dakle je bio naučna evaluacija nasleđa na osnovu koje su identifikovani novi itinereri a ti itinereri su zajednički promovisani u svim državama učesnicama čime je stvorena osnova za dalji rad na prekograničnom održivom razvoju. Specifični ciljevi projekta bili su: jačanje postojećih i stvaranja novih turističkih destinacija u gradovima i ruralnim područjima Istre; uspostavljanje zajedničkog turističkog područja i prekogranične saradnje u turizmu i kulturi kroz saradnju institucija na lokalnom, županijskom i nacionalnom nivou; uspostavljanje modela dobre prakse; stvaranje prekograničnih turističkih itinerera i naučna valorizaciju kulturnog nasleđa; podizanje nivoa javne svesti o kulturnom nasleđu prostora kroz objavljivanje svih projektnih rezultata i razvoj novih turističkih proizvoda. Ciljne grupe obuhvaćene projektom su: lokalno stanovništvo, turisti, zaposleni u kulturnim, naučnim, edukativnim i turističkim institucijama i organizacijama. Najveća vrednost i istovremeno izazov projekta bila je saradnja partnerskih institucija i stručnjaka i institucija u turizmu i kulturi koji su uključeni u projekat. Kroz njihovu saradnju stvoreni su prekogranični slovenačko - hrvatski putevi koji su obrađeni u projektnim publikacijama. Putevi su sastavljeni od do sada nedovoljno promovisanih destinacija kulturnih turista (rastućeg segmenta turističkog tržišta). Rezultati projekta prezentovani su kroz publikacije/brošure koje na četiri jezika detaljno obrađuju četiri tematska puta. One predstavljaju sažetak naučnih i turističkih istraživanja stručnjaka s obe strane granice. Svaku brošuru tematski prate petojezični letci s kartom lokaliteta povezanom brojevima s fotografijama lokaliteta opisanih u brošuri, DVD izdanje, odnosno promotivni film s četiri obrađene teme. Brošure su distribuirane po ustanovama u turizmu i kulturi, a zbog edukativnog karaktera deo je namenjen i lokalnim bibliotekama i školama.⁴²

⁴¹ INTERREG je najšira inicijativa EU Zajednice, finansirana iz Evropskog regionalnog razvojnog fonda. Cilj inicijative je povećanje ekonomske i socijalne kohezije promovisanjem prekogranične, transnacionalne i međuregionalne saradnje koja će omogućiti uravnoteženi razvoj čitavog područja Zajednice (Evropska Unija uz pogranična područja).

⁴² Više o ovom projektu kao i pratećim aktivnostima u njegovoj realizaciji videti na stranici: <http://heartofistria.org/index.php?id=32>

U vezi sa mogućnošću **Rute ćilimarstva i kreativnih izraza** projekat prekogranične saradnje Bosne i Hercegovine i Srbije takođe može delovati podsticajno. Reč je o projektu *Razvoj tipičnih proizvoda u severo-istočnoj Bosni i Hercegovini i Zlatiborskom okrugu u Srbiji* koji je baziran na ideji da su tipični proizvodi iz oblasti poljoprivrede, stočarstva i starih zanata šansa za privredni razvoj i prekograničnu saradnju severo-istočne Bosne i Zlatiborskog okruga u Srbiji. Tipični proizvodi definisani su pre svega kao privredni i gastronomski proizvodi, ali istovremeno i kao proizvodi koji predstavljaju deo tradicije i kulture kraja iz koga potiču. Opšti cilj projekta bio je zaštita tipičnih proizvoda u ciljanom regionu u skladu sa evropskim standardima i povećanje njihove prodaje. Specifični projektni ciljevi bili su: učiniti proizvode iz severo-istočne Bosne i okruga Zlatibor vidljivim u širem regionu i njihovu zaštitu izvodljivom. Projekat je bio usmeren prema poboljšanju produktivnosti i konkurentnosti privrednih, a naročito ruralnih, resursa a time i turističkih potencijala navedenog područja, (indirektan uticaj na unapređenje stanja životne sredine), kao i doprinosa očuvanju i daljem razvoju ruralnog područja i prirodnog okruženja). U tom smislu projekta je bio usmeren na to da se oživi proizvodnja onoga što je svojstveno lokalnim zajednicama, zaštite osobenosti i promovišu na širem području, a stanovništvo da se zadrži u selima.

Projekat je realizovan kroz nekoliko ključnih aktivnosti: 1) mapiranje tipičnih proizvoda i ključnih aktera koji mogu doprineti njihovom razvoju (istraživanje, analize, štampanje brošura i promotivnog materijal, 2) podrška proizvođačima i turističkim radnicima (obuke, promotivni materijal, studijska putovanja, promocija); 3) promocija (sajam tipičnih proizvoda i promocija proizvoda kao turističkog proizvoda)

Ciljne grupe projekta bile su: državne institucije, nevladine organizacije, specijalizovane organizacije / institucije koje mogu da aktivno učestvuju u promociji, proizvodnji i zaštiti tipičnih proizvoda; proizvođači tipičnih proizvoda u pograničnom području.

Rezultati projekta uključuju: izvršenu valorizaciju tipičnih proizvoda u severo-istočnoj Bosni i Zlatiborskom okrugu u Srbiji i identifikovane ključne zainteresovane strane za razvoj tipičnih proizvoda; usaglašeni stavovi ključnih zainteresovanih strana za razvoj tipičnih proizvoda u vezi sa zajedničkim razvojnim ciljevima; unapređeni kapaciteti institucija koje treba da rade na zaštiti i razvoju tipičnih proizvoda, kao i proizvođača ovih proizvoda; tipični proizvodi adekvatno promovisani i prepoznati na nivou regiona i šire; objavljivanje stručne

publikacija *Tipični proizvodi Zlatiborskog okruga i severo-istočne Bosne i Hercegovine*, te štapanje i distribucija promotivnih materijala.

Jedna od ključnih vrednosti ovog projekta je uspostavljanje bliže saradnje dva regiona, a pre svega malih proizvođača koji su kroz treninge i studijska putovanja sticali nova saznanja i razmenjivali iskustva sa svojim kolegama iz regiona. Kroz edukativne programe proizvođači su su obučeni kako da upravljaju finansijama, prave akcione i poslovne planove, što je ključno za proširenje njihove proizvodnje i jačanje proizvodnih kapaciteta.⁴³

Opisani projekat prekogranične saradnje Bosne i Hercegovine i Srbije nije jedini dobar primer koji pružaju druge opštine u Srbiji. U vezi sa promocijom opština i njihovih prirodnih i kulturnih resursa treba pomenuti i projekat *Kikindski mamut* jer pruža model okupljanja oko (prirodnog) resursa a primenjive je i u Montani i Pirotu.⁴⁴ Realizacija projekta u njegovoj prvoj fazi podrazumevala je niz zajedničkih radionica učesnika u kulturnom i socio-ekonomskom životu opštine. Na radionicama je pored razmene ideja i iskustava pružan podsticaj za zajedničko osmišljavanje inicijativa i njihovo ostvarivanje. Među ishodima projekta je i reorganizacija stalne postavke u skladu sa savremenim muzeološkim principima Narodnog muzeja u Kikindi koji je danas jedan od najboljih muzeja u Srbiji. U finansiranju rekonstrukcije stalne postavke je učestvovalo i Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije ali i lokalni privredni subjekti koji su baš kroz radionice i učešće u prvoj fazi projekta *Kikindski mamut* prepoznali mogućnosti koje kultura pruža u pogledu poboljšanja poslovnog ambijenta.

Lokaliteti poput *Viminacium* (opština Kostolac) i *Felix Romuliana*⁴⁵ (Gamzigrad, grad Zaječar) pružaju primere kako je stvaranje i usvajanje menadžement planova doprineo poboljšanju vidljivosti ovih lokaliteta. Takođe, ostvarivanje planova uključilo je i načine ostvarivanja koristi ne samo za lokalitete već i za zajednice koje su u njihovoj blizini. O

⁴³ Više o projektu na stranici <http://www.rrazlatibor.co.rs> i <http://srb-bih.org/?cat=42> Stranica su posećene 30. 07. 2014.

⁴⁴ Realizacija je započeta 2006. godine uz finansijsku pomoć Evropske agencije za rekonstrukciju, a u daljim fazama finansije su obezbeđivane iz lokalnih i iz republičkih fondova.

⁴⁵ Lokalitet Felix Romuliana je 2007. uvršten na UNESCO Listu svetske kulturne baštine.

menadžment planovima je već bilo reči a ovde treba naglasiti da njihova izrada olakšava pristup naročito UNESCO fondovima namenjenim očuvanju baštine. U kontekstu očuvanja prirode, uvrštanje Stare planine (na pirotskim delu) na UNESCO MAB direktorijum prirodnih rezervata otvara vrata ka fondovima i UNESCO i Evropske unije a za očuvanje prirodnog okruženja i diverziteta.

Najzad, stari zanati, a naročito ćilimarstvo, korespondiraju sa ciljevima UNESCO u pogledu očuvanja raznolikosti kulturnog izraza te za očuvanje nematerijalnog kulturnog nasleđa.⁴⁶ Takođe, njihov razvoj i povezivanje sa kreativnim industrijama i IT sektora (npr. već pomenuta mogućnost video igrice Stara planina) u tesnoj su vezi sa ciljevima Evropske unije izraženim u programu podrške kulturnom i kreativnom sektoru *Creative Europe*.⁴⁷ U vezi sa pristupom pomenutim fondovima UNESCO i Evropske komisije potrebno je redovno pratiti sajtove ministarstava kulture (i Srbije i Bugarske)⁴⁸ koja i sama raspisuju pozive za sufinansiranje projekata u različitim oblastima kulture, te sajt Regionalnog centra za očuvanje nematerijalnog kulturnog nasleđa u jugoistočnoj Evropi smeštenog u Sofiji.⁴⁹

⁴⁶ Videti: http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=34321&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html i <http://www.unesco.org/culture/ich/>
UNESCO svake godine raspisuje konkurse u ovim oblastima.

⁴⁷ Detaljnije videti: http://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/index_en.htm

⁴⁸ Internet stranica Ministarstva kulture i informisanja RS je www.kultura.gov.rs a Ministarstva kulture R Bugarske <http://mc.government.bg>

⁴⁹ Detaljnije videti: <http://www.unesco-centerbg.org>

Zaključak

Na osnovu svega napred rečenog može se konstatovati da Montana i Pirot dele istorijske kontekste u kojima su se razvijale i u kulturnom i u socio-ekonomskom smislu, povezuju ih brojni elementi kulturnog nasleđa a najčvršće zajedničko prirodno nasleđe Stare planine. Međutim, primetne su i razlike koje se danas ogledaju u pristupima očuvanju nasleđa koje dakle podrazumeva i zaštitu i popularizaciju nasleđa i to i u lokalnim i u širim sredinama. Te razlike su premostive pre svega kroz dijalog koji vodi uspostavljanju zajedničke platforme za unapređenje socio-ekonomskog položaja građana Montane i Pirot ali i ostvarivanja zajedničkog razvoja kulture.

Očigledno je da postoji puno prostora za zajedničko delovanje ali je ključan rad na **jačanju kapaciteta**, a kako bi se napred opisane mogućnosti ostvarile. Jačanje kapaciteta pre svega znači podspešivanje znanja i umeća stakeholders a tako da se uz usavršavanje razvija prijemčivost i prilagodljivost i stručnjaka i donosioca odluka u institucijama i organizacija civilnog društva i pojedinaca van navedenih organizacija za nove ideje i inicijative koje za ishod imaju ostvarivanje napretka kako na pojedinačnom (individue i organizacije pojedinačno) tako i na zajedničkom nivou. Jačanje kapaciteta najčešće se ostvaruje kroz seminare i radionice na kojima učesnici uče o tendencijama i mogućnostima ali i zajednički rade na artikulisanju mogućnosti koje mogu primeniti u svom radu. Konkretnije, budući da je biblioteka u Pirotu učinila napora da digitalizuje zavičajnu zbirku te da biblioteka u Montani to još uvek nije počela da radi najpre se može organizovati zajednički skup na kome bi se prezentovale mogućnosti koje digitalizacija pruža, razmotrili nedostaci sadašnjeg oblika digitalizacije zavičajnog odeljenja u Pirotu, te najzad razmotrile mogućnosti za usaglašenu platformu i sprovela konkretna obuka za zaposlene. Pritom, uzor bi mogla biti Nacionalna biblioteka Australije koja pruža jedan od najboljih primera kako se biblioteke mogu uklopiti u očuvanje usmene tradicije lokalnih zajednica u kojima se nalaze. Naime, još pre tridesetak godina Nacionalna biblioteka Australije je pokrenula projekat nazvan „usmena istorija“ kome su se odazvale sve biblioteke na teritoriji ove države a čiji je cilj bio beleženje (audio i video snimanje) predanja, legendi, mitova, običaja i

sećanja na znamenite ličnosti.⁵⁰ Svi snimci su dostupni članovima biblioteke a preko lokalnih servera. Snimanja su vršili stalni i honorarni saradnici lokalnih biblioteka obučeni za takvu aktivnost. Konkretnije, mesne zajednice uz pomoć etnologa (u na primer Muzeju Ponišavlja i Istorijskog muzeja u Montani), te u saradnji sa bibliotekama, mogu pokrenuti projekat beleženja i sistematizovanja usmene tradicije Pirota i Montane a materijali bi bili dostupni korisnicima / članovima biblioteka. Takođe, a kao što to pokazuje praksa unutar Nordijske saradnje⁵¹ sličnost jezika (a kao što je to slučaj i sa Montanom i Pirotom) omogućila je reizdanja značajnih književnika, pesnika i drugih autora iz jedne u drugim državama i njihovu promociju u koju su uključeni svi akteri kulturnog života u datim državama. Pored reprinta starijih izdanja zajednički se objavljuju i nova izdanja savremenih autora.

Takođe je očigledno da je na planu saradnje civilnog sektora došlo do većih pomaka nego što je to slučaj sa turističkim organizacijama i ustanovama kulture. Najzad na nivou lokalnih samouprava uočene su mogućnosti prekogranične saradnje što je za rezultat imalo i ovu studiju.

S tim u vezi pak stoji pretnja koja se iskazuje u nedovoljnoj pažnji **monitoringu**, odnosno praćenju efektivnosti preduzetih aktivnosti te preduzimanju napora da se oni kroz dalje aktivnosti unaprede i podignu na višu lestvicu. Ovde je dakle reč o praćenju *post-festum* a treba imati na umu da je takođe važno i pratiti aktivnosti dok se realizuju. Naime, procene tokom realizacije projekta (assessment) poslednjih desetak godina sve više potiskuju do tada češću procenu troškova / dobiti (cost / benefit analysis) jer omogućavaju da se blagovremeno uoče poteškoće i blagovremeno reaguje a kako bi se ciljevi što efektnije ostvarili i otvorili put ka daljem razvoju.

Naporima lokalnih učesnika u kulturnom i socio-ekonomskom životu Montane i Pirota (stakeholders) pretnju čine tendencija na nivou država Bugarske i Srbije, a pre svega prioritetizovanje efikasnosti nad efektivnošću. To podrazumeva davanje prednosti aktivnostima za koje se pretpostavlja da će brže unaprediti socio-ekonomski položaj građana. Međutim, to smanjuje prostor za razmatranje dugoročnih efekata a oni mogu nositi opasnosti za (dugoročno) održanje resursa na kojima razvoj treba da se bazira a naročito prirodnih resursa. Takođe, iako su proteklih petnaestak godina načinjeni pomaci u kulturim politikama ovih država, izostaju

⁵⁰ Detaljnije pogledati: <https://www.nla.gov.au/collection-development-policy/oral-history-and-folklore-recordings>

⁵¹ Reč je o međudržavnoj saradnji in Denmark, Iceland, Norway, Sweeden, Finland, Grenland, Aland and Faroe islands. Videti: www.norden.org/en/about-nordic-co-operation/areas-of-co-operation

naročito lokalne politike nasleđa, što zapravo proizilazi iz odsustva ozbiljnih, dugoročnih nacionalnih politika nasleđa. S druge strane, pak, i u Bugarskoj i u Srbiji je baš zbog unapređenja na planu kulturne politike i politike regionalnog razvoja ostavljen prostor za lokalne inicijative koje bi mogle biti podstrekač za ubrzavanje formulisanja strategija. U njihovom formulisanju dakle pre svega treba imati na umu da su prirodni resursi praktično neobnovljivi (jer je za stvaranje i obnavljanje eko-sistema potrebno više hiljada godina) te da olako uzimanje posebno nematerijalnih kulturnih vrednosti može voditi njihovom izumiranju, kao što je i sam simbol ne samo Pirota već i Srbije, čilim bio na putu izumiranja.

Bibliography

- Баришић Ранко. 2009. „Занати Пирота и околине“. *Пиротски зборник* 34, стр. 129 – 146
- Баришић Ранко. 2010. „Занати у Пироту и околини“. *Гласник Етнографског музеја* 74/1. Београд: Етнографски музеј. стр. 173 - 234
- Вучо, Никола. 1954. *Распадање еснафа у Србији*. Београд: Научна књига
- Димитријевић Ђорђе, Ст. 1968. „Школски живот у Пиротском округу после ослобођења од Турака“. *Пиротски зборник* 1, стр. 189 – 199
- Du Cros, H. 2007. “Too Much of a Good Thing? Visitor Congestion Management Issues for Popular World Heritage Tourist Attractions”. *Journal of Heritage Tourism* 2 (3), p.p. 225-238.
- Zlateva Minka and Zlateva Anka. *Bulgarian Cultural Heritage; Interpretation and Presentation Problems and Prospects*. Available at: http://www.arcchip.cz/w05/w05_zlateva.pdf Page visited on September 5th 2014
- Jelinčić, Daniela Angelina. 2010. *Kultura u izlogu*. Zagreb: Meandarmedia
- Јеременковић Миодраг. 2009. *Оброци на простору крупачке парохije*. Пирот: Графички студио ЦИЦЕРО д.о.о. и Савет месне заједнице Крупац
- Јиричек Константин. 1922. *Историја Срба*. Прва књига, Београд
- Јовановић Б. и В. Ђорђевић. 1977. „Водопривредни аспекти Понишавља у Пиротској котлини“. *Пиротски зборник* 8-9, стр. 109 – 120
- Јовановић Ивко. 2011. „Хумор у усменој традицији пиротског краја“. *Пиротски зборник* 35-36 стр. 153 – 158
- Jokileto, J. 2004. “Konzervacija i razvoj u istorijskim urbanim prostorima”. *Glasnik društva konzervatora Srbije* 28, стр. 9-14,
- King, T. F. 2000. *Federal Planning and Historic Places: The Section 106 Process*, AltaMira Press, Walnut Creek, CA

Крунић, Јован. 1977. „Пирот. О урбаном ткиву и старој кући града“. *Пиротски зборник* 8 - 9, стр. 229 - 270

Lilić Borislava. 1994. *The Greek Soldiers' Cemetery in Pirot: the long way there is a short way home / Grčko vojničko groblje u Pirotu*. Pirot: NIP Hemikals

Манић, Милета. 2006. „Градња хидроелектране 'Темац'“. *Пиротски зборник* 31, str. 17 - 32

Марковић Драган. 1979. „Значајан налаз керамичких предмета у Суковском манастиру“. *Пиротски зборник* 10, str. 143 – 154

Мартиновић Живорад и Михајло Костић. 1971. „Градашнички термални рејон – Прилог морфологији и термалној географији Нишавља“. *Пиротски зборник* 3, str. 95 - 119

Николић Борисав. 2011. „Сточарење на Старој планини“. *Пиротски зборник* 35 – 36, str. 29 – 46

Остојић Михаило, Весна Лазаревић, Љубиша Тописиревић и Рената Релић. 2012. *Главни елаборат о заштити ознаке имена порекла Пиротског качкаваља од крављег млека*. Општина Пирот, Фонд за развој пољопривреде

Павловић Леонтије. 1966. *Манастир Темска*. Посебна издања књ. 3 Смедерево: Народни музеј

Пејић Светлана. 1993. „Живопис цркве Св. Тројице у Завоју“. *Саопштења XXV*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, str. 153 - 170

Петковић Милица. 1984. „Пиротска грнчарија. Прилог проучавању“. *Пиротски зборник* 11-12, стр. 133 – 178

Петковић Милица и Радмила Влатковић. 1996. *Пиротски ћилим*. Каталог изложбе. Београд: Галерија Српске академије наука и уметности

Петровић Јован. 1972. „Пећина Ветрена дупка у селу Власи“. *Пиротски зборник* 4, стр. 123 – 146

Петровић Јован. Б и Миливоје Б. Поповић. 2006. „Бање и бањице у Горњем и Средњем Понишављу“. *Пиротски зборник* 31, стр. 33 - 51

Петровић Невенка. 1961. „Две воденице код Пирота“. *Саопштења* IV, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 223 - 230

Петровић, Петар. 1977. „Понишавље у античко доба (неки аспекти археолошке топографије пиротског краја)“. *Пиротски зборник* бр. 8/9, стр. 177 – 184

Пиротски лексикон. 2012. Уредник тома: Томислав Г. Панајотовић Београд: ЈП Службени гласник и Општина Пирот

Поповић, Марко, Габелић Смиљка, Цветковић Бранислав и Поповић Бојан. 2005. *Црква Светог Николе у Станичењу*. Посебна издања књига 44. Београд: Археолошки институт САНУ

Радовић Александар 1974. „Манастир Темска Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови 1970. године“ *Саопштења* X. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 125 - 139

Родић Зоран. 2010. „Народно градитељство и становање у Пироту и околини“. *Гласник Етнографског музеја* 74/1, Београд, стр. 109 – 142

Roter-Blagojević i M. Nikolić. 2008. „Značaj očuvanja identiteta i autentičnosti u procesu urbane obnove grada - uloga stambene arhitekture Beograda s kraja 19. i početka 20. veka u građenju karaktera istorijskih ambijenata“. *Nasleđe*, br. 9, str. 117-128

Срећковић, Саша. 2012. „Идентитет у контексту разумевања културног наслеђа“. *Гласник Етнографског музеја* 76, Београд: Етнографски музеј, стр. 175-182

Стојковић Драгана 2010. „Насеља и становништво општине Пирот. Осврт на поједине историјске, етничке и демографске карактеристике“. *Гласник Етнографског музеја* 74/1. Београд: Етнографски музеј, стр. 11 -108

Томић Гордана, Бојана Делјанин и Момчило Митровић. 1977. „Истраживачки радови на локалитету Поганово“. *Пиротски зборник* 8/9, стр. 211 – 227

Трифуновић, Ђорђе. 1974. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: ИП Вук Каражић

Филеки, Ирена. 2010. „Гостопримство и поздрављање у Пироту и околини“. *Гласник Етнографског музеја* 74/2, Београд: Етнографски музеј, стр. 9 – 16

Forero, J. 2012. „Where is the Culture? Cultural Heritage Trends and Challenges“. *International Conference on Humanity, History and Society*, IPEDR vol.34, IACSIT Press, Singapore.

Hall, C.M. and McArthur, S. (eds.) 1996. *Heritage Management in New Zealand and Australia*, Auckland: Oxford University Press

Cifrić, I. 2010. “U povodu godišnjaka Titius - Zaštita prirodne i kulturne baštine”, *Titius* god. 3, br. 3, str. 243-259

Ћирић, Душан М. 1972 „Рабеново здање (Одломак из необјављеног рада. Пирот – Кале Капија)“. *Пиротски зборник* 4

Ћирић, Јован 1968. „О пиротском ћилимарству.“ *Пиротски зборник* 1, стр. 25 - 55

Ћирић, Јован В. 1972. „Још једном о пореклу назива Пирот“. *Пиротски зборник* 4, стр. 181 – 184

Ћирић Јован. 1977. „Насеља Горњег Понишавља и Лужнице“. *Пиротски зборник* 8-9, стр. 121 – 176

Willems, J.H. W. 1998. “Archaeology and Heritage Management in Europe: Trends and Developments”. *European Journal of Archaeology* vol. 1 (3), str. 293-311